

Б. А. Абдукаримов, Қ.Ж.Мирзаев,
Т.С.Шарипов, А.С.Шералиев

САВДО ИҚТИСОДИЁТИ II ҚИСМ

*Умумий овқатланиш соҳасига бағишланган
(Хўжалик субъектлари раҳбарлари ва мутахассислари
ҳамда тадбиркорларга мўлжалланган ўқув қўлланма)*

Тошкент-2013

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**Самарқанд Иқтисодиёт ва сервис институти
Б. А. Абдукаримов, Қ.Ж.Мирзаев, Т.С.Шарипов,
А.С.Шералиев**

САВДО ИҚТИСОДИЁТИ

II-қисм

**Умумий оқитиланиш соҳасига бағишланган
(Хўжалик субъектлари раҳбарлари ва мутахассислари ҳамда
тадбиркорларга мўлжалланган ўқув қўлланма)**

Тошкент - 2013

65.5(2)421

A 139

65.424

Абдукаримов Б.А., Мирзаев Қ.Ж., Шарипов Т.С., Шаралиев А.С.

А15 Савдо иктисодиёти II қисм, ўқув қўлланма/Б.А.Абдукаримов, Мирзаев Қ.Ж., Шарипов Т.С., Шаралиев А.С.-Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2013- 180 бет

Ушбу ўқув қўлланманинг хўжалик субъектлари раҳбарлари ва мутахассислари ҳамда тadbиркорларга мўлжалланган бўлиб, унда умумий овқатланиш корхоналари фаолияти бўйича чуқур билимлар бериш; уларнинг кўрсаткичларини баҳолаш, таҳлил қилиш усулларини чуқур ўрганишни таъминлаш; бозор муносабатлари шароитида умумий овқатланиш соҳаларини режалаштириш ва прогнозлаш усуллари, уларни амалиётда қўллаш йўлларини тadbиркорларга тушунтириш, бозор конъюнктурасидаги ўзгаришларни баҳолаш; ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ислохатларнинг умумий овқатланиш соҳаларида амалга оширилиши юзасидан стратегик ва жорий қарорларни ишлаб чиқиш, уларни амалиётда ижросини таъминлаш, умумий овқатланиш ижтимоий-иқтисодий самаралорининг ошириш йўлларини аниқлаш каби масалалар берилган.

Ундан профессор-ўқитувчилар, катта илмий ходим-изланувчилар, мустақил изланувчилар, магистрлар, малака ошириш курслари тинчловчилари, раҳбарлар ва мутахассислар ва бакалаврлар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Китоб умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти билан қизиқувчи кенг оммага ҳам мўлжалланган

Масъул муҳаррир: и.ф.д., профессор К.Б.Ўрозов.

Такризчилар: и.ф.д., профессор М.К.Пардаев
и.ф.д., профессор И.С.Тухлиев

СамИСИ “Иқтисодиёт” кафедраси 2012 йил 26 ноябрь 4-сонли баённомаси билан китобни чоп этиш масаласи мақуullanган ва ушбу масалани кўриб чиқиш институт ўқув-услугий кенгашидан сўралган.

СамИСИ ўқув-услугий кенгашининг 2012 йил 30 ноябрь 4-сонли баённомаси билан нашриётда чоп этишга тавсия қилинган.

КБК 65.424

©А.Б.Абдукаримов, Қ.Ж.Мирзаев, Шарипов Т.С., А.С.Шаралиев.

© “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”

Давлат илмий нашриёти

КИРИШ

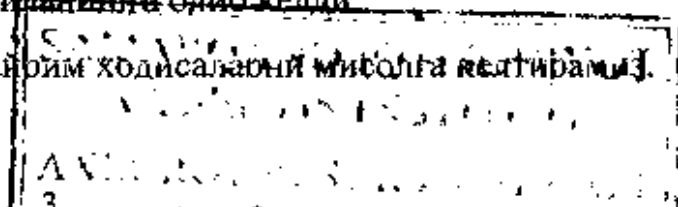
Ўқув қўлланманинг мақсади-ҳўжалик субъектлари раҳбарлари ва мутахассислари ҳамда талбиркорларга умумий овқатланиш корхоналари фаолияти бўйича чуқур билимлар бериш, уларни кўрсаткичларни таҳлил қилиш услубларини чуқур ўрганишни таъминлаш, бозор муносабатларига ўтиш шароитида умумий овқатланиш корхоналари ва ташкилотларнинг фаолиятини режалаштириш ва прогнозлаштириш тартиби билан таништириш, ҳамда шу билан бирга бозор конъюнктураси ўзгаришини мустакил баҳолай олишлик, тижорат муаммоларини ҳал қилишга ижодий ёндашиш, иқтисодий самарадорликни ҳисобга олган ҳолда жорий ва стратегик қарорларни қабул қилиш, умумий овқатланиш корхоналари фаолияти самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишларини аниқлаш масалалари тўғрисида назарий билимга эга бўлишни таъминлашдан иборатдир.

Ўқув қўлланмада барча мавзулар бозор иқтисодиёти хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикасида ўтказилаётган ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий ислохатларни савдо ва умумий овқатланиш соҳасида жорий қилиниш жараёнини намунавий дастур талабларидан келиб чиққан ҳолда ёритиш, муаммолари ва ечимлари тўғрисида муаллифнинг фикр ва мулоҳазаларини билдириш асосида ёзилди.

Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиёти муносабатларини шакллантириш, кўпмулкчиликни ташкил қилиш, уларнинг асосида бозорнинг инфратўзиммасини яратиш, жамиятни иқтисодий механизмини тубдан янгилашга олиб келди. Бу жараёнда умумий овқатланиш соҳасини иқтисодий муносабатлари, ахборот тизими ва ҳуқуқий муҳити бозор иқтисодиёти шароитига мослаштирилмоқда.

Ушбу шароит умумий овқатланиш соҳаси корхоналари ва шаҳобчаларининг моҳияти, табиати, товарлар ва хизматлар бозоридаги ўрни, мавқеини ва аҳамиятини тубдан янгиланишига олиб келди.

Бу жараёнда рўй бераётган айрим ҳодисаларни мисолга келтирдимиз.

Улар куйидагилардан иборат:

биринчидан, умумий овқатланиш соҳасида бозор иқтисодиётига ўтишнинг бошланғич даврида мулк муносабатлари тубдан ўзгартирилди, хусусийлашгириш ва давлат тасарруфидан чиқариш соҳада амалга оширилди;

иккинчидан, ушбу соҳада давлат ва кооператив тизимларини монопол фаолиятига барҳам берилди;

учинчидан, умумий овқатланиш корхоналари ва шахобчаларининг мақсад ва вазифалари, олдинги маъмурий-бошқарув тизимидагига нисбатан бутунлай янги тус олди;

тўртинчидан, бозор иқтисодиёти умумий овқатланиш соҳаси корхоналари ва шахобчалари фаолиятини юритиш тартиби янгиланди ва бу соҳаларда тadbиркорлик бизнеси шаклланди;

бешинчидан, ушбу соҳада ҳар хил ташкилий-ҳуқуқий шакллар вужудга келди;

олтинчидан, бу соҳа фаолиятида ташқи муҳит ўзгарди, уларнинг микро, мезо ва макро даражадаги алоқалари бозор иқтисодиёти шароитига мослаштирилди;

еттинчидан, ушбу соҳанинг иқтисодий механизми тубдан ўзгарди. Булар фаолиятида маъмурий тарзда товар тақсимотлари кўрсаткичларини режалаштириш ўрнига иқтисодий усулларни ишлатиш, иқтисодий эркинлик, мустақил бошқариш, мулкни тасарруф қилиш ва унга эгаллик, ўз ресурсларини мустақил ишлатиш, иқтисодий ва ҳуқуқий жавобгарлик кабилар кириб келди.

Ушбу шароит умумий овқатланиш соҳаси корхоналари ва шахобчаларининг моҳияти, табиати, товарлар ва хизматлар бозоридаги ўрни, мавқеини ва ахамиятини тубдан янгиланишга олиб келди.

Ушбу масалалар ва умумий овқатланиш корхоналарининг муаммолари ва ечимларини ўқув қўлланмада ёритишга ҳаракат қилинган

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, ушбу соҳа учун юқори малакали тadbиркорлар, раҳбарлар, иқтисодчилар, менежерлар ва

маркетологларни зарур, уларга бошқарув ва иқтисодиёт тўғрисида чуқур билимлар ва кўникмалар бериш муҳим аҳамият топиши заруратини эътиборга олинган ҳолда ушбу китоб ёзилган.

Ушбу китоб иқтисодий фанлар олдига ҳозирги замон талаблари асосида соҳа учун етук мутахассислар малокасини ошириш мақсадидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилган. Умумий овқатланиш соҳаси учун малакали иқтисодчилар, менежерлар ва маркетологларга ҳамда соҳасидаги тадбиркорларга корxonани соҳасидаги соҳани бошқариш ва иқтисодий воситаларни ҳаётда қўллаш учун чуқур билим ва кўникмалар беришга қаратилган.

Ўқув қўлланмада Ўзбекистон Республикасининг мулкчилик тўғрисидаги, корxonалар, тадбиркорлик фаолияти, савдо ва умумий овқатланиш соҳасига таъаллуқли қонунлар ва бозор иқтисодиётига ўтиш механизмини яратиш, савдо ва умумий овқатланишни ташкил қилиш соҳасида тадбиркорликни тараккий эттириш тўғрисидаги ҳукумат қарорлари ва бошқа ҳужжатлардан фойдаланилган. Унда энг муҳим ўринни бозор муносабатларига ўтиш ва рақобат муҳитини яратиш шароитида умумий овқатланиш корxonалари самарадорлигини ошириш ва ривожланиш имкониятларини рўёбга чиқариш бўйича ташкилий-иқтисодий чораларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ масалалар эгаллаган. Ушбу ўқув қўлланмада иқтисодиёт назарияси; микро-макроиқтисодиёт; маркетинг; менежмент; логистика; бухгалтерия ҳисоби; савдо иқтисодиёти; иқтисодий таҳлил; аудит; статистика; молия, пул муомаласи ва кредит; солиқ ва солиққа тортиш; сугурта ҳамда бошқа иқтисодиётга оид фанлар билан ўзвий алоқада тайёрланган.

Муаллифлар ушбу ўқув қўлланмани масъул муҳаррири и.ф.д., профессор К.Б.Ўроқовга, Тақризчилар и.ф.д., профессор М.К.Пардаев ва и.ф.д профессор И.С.Тухлиевларга уларнинг китоб юзасидан берган қимматли маслаҳатлари учун китобни компютерда саҳифаловчи “Иқтисодиёт” кафедраси ўқитувчиси Зокир Артиқовга ўз миннатдорчилигини билдиради.

Сиз ўқувчилардан китоб юзасидан таклиф ва тавсияларингиз бўлса 140100 Самарқанд ш. А.Темур 9 уй манзилига муаллифлар номига юборишингизни сўраб қоламиз ва мамнуният билан қабул қиламиз.

Муаллифлар: Самарқанд Иқтисодиёт ва сервис институти профессор-ўқитувчиларидан “Иқтисодиёт” кафедраси мудиря профессор Барат-Али Абдукаримов, “Иқтисодиёт ва менежмент” факультети декани, и.ф.д, доцент Қулмамат Жоңузозкович Мирзаев, “Сервис ва туризм” факультети декани, и.ф.н., доцент Тўлқин Сайидахмедович Шарипов ва “Иқтисодиёт” кафедраси ўқитувчиси Аҳрор Содикович Шерашевлар.

13-БОБ. Умумий овқатланиш ва уни ташкилий-иқтисодий тавсифи

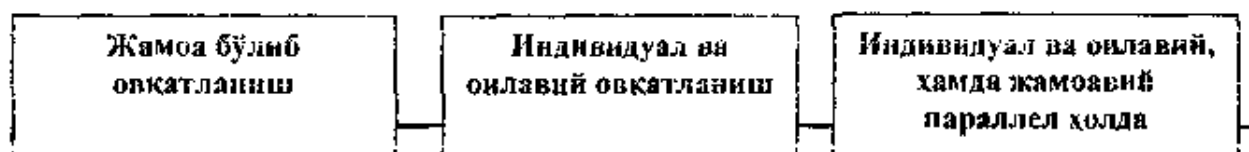
- 13.1. Умумий овқатланиш соҳасининг моҳияти ва функциялари.
- 13.2. Умумий овқатланиш соҳасининг ижтимоий шакллари ва ташкилий иқтисодий таснифи.
- 13.3. Умумий овқатланиш соҳасининг иқтисодиётда тўтган ўрни ва аҳамияти.
- 13.4. Умумий овқатланиш соҳасини ривожлантиришда хорижий давлатлар тажрибалари

13.1. Умумий овқатланиш соҳасининг моҳияти ва функциялари.

Жамиятда бутун жонзотнинг тириклиги, улар организми талаб қилган озукаларни истеъмол қилиш билан таъминланади. Инсон яралгандан тортиб унинг биринчи эҳтиёжи озиқ-овқат бўлиб, у бор имкониятини табиатда мавжуд озиқаларни топишга ва уларни истеъмол қилишга йўналтирган.

Озиқани топиш, уни истеъмолга тайёрлаш инсоният тараққиётидаги бирламчи ишлаб чиқариш жараёни бўлиб, уни асосида иқтисодий муносабатлар шакллана бошлаган. Ушбу жараённи бошланғич даври ибтидо жамиятида* озукаларни жамоа бўлиб топиш, тайёрлаш ва истеъмол қилишдан бошланган. Аста -секин тараққиёт озиқ -овқат маҳсулотларини тайёрлаш ва истеъмол қилишни индивидуаллаштиришга олиб келган ва оилавий, уй (хужра) шароитда озиқ-овқатларни тайёрлаш ва истеъмол қилишга олиб келган. Уларни топиш ва тақсимлаш эса жамоатчилик асосида бажарилган.

Тараққиётни кейинги босқичларида жамоавий овқатланишга эҳтиёж туғилган. Умумий овқатланиш махсус тармоқга айланиш жараёни бошланган. Шундай қилиб овқатланиш жараёни ижтимоий меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқаришни ижтимоийлаштириши ва ихтисослаштириши натижасида қуйидаги тарзда ривожланган:

*Тарихдан маълумки ибтидоий жамиятнинг шаклланиши эраимиздан олдинги XV- XIV асслардан бошланган, яъни «Тош» даврига тўғри келади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб ҳар қандай жамиятда, уларни ижтимоий-иқтисодий шаклларидан қатъий назар инсонларни овқатланиш жараёнини ташкилий жиҳатдан икки хил шаклга ажратиш мумкин:

I Уй шароитида, яъни индивидуал ёки oilавий.

II Жамоатчилик асосида (оммавий ташкилий шароитда), яъни умумий овқатланиш.

Жамоавий овқатланиш ижтимоий меҳнат тақсимоти натижасида, ишлаб чиқаришни ижтимоийлаштириш, ҳаётда ҳар хил тармоқларни вужудга келиши натижасида, бундай хизмат турига объектив эҳтиёжларни тугилиши сабабли алоҳида хизмат соҳаси сифатида келиб чиққан. Унинг умумий тус олиши бозор иқтисодиёти муносабатлари шаклланишини бошланғич даврларига тўғри келади. Ушбу даврдан бошланиб умумий (жамоавий) овқатланиш иқтисодиётнинг тармоғи сифатида шакллана бошлаган.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида олиб борилган ислохотлар натижасида хизматлар соҳасининг бошқа тармоқлари сингари умумий овқатланиш ҳам изчил ривожланиб келмоқда. Президентимиз 2012 йил якунларига тўхталар экан “Ўтган йил якунларини сарҳисоб қилар эканмиз, авваломбор шунини таъкидлашимиз керакки, глобал жаҳон иқтисодиётида ҳали-бери сақланиб қолаётган жиддий муаммоларга қарамадан, 2012 йилда Ўзбекистон ўз иқтисодиётини барқарор суръатлар билан ривожлантиришни давом эттирди, аҳоли турмуш даражасини изчил юксалтиришни таъминлади, дунё бозоридаги ўз позициясини мустаҳкамлади. Бу даврда мамлакатимиз ялпи ички маҳсулоти 8,2 фоизга ўсди, саноат ишлаб чиқариш ҳажми 7,7 фоизга, қишлоқ хўжалиғи 7 фоизга, чакана савдо айланмаси ҳажми 13,9 фоизга ошди. Макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодиётнинг муганосиблиги таъминланди...”¹ дейди. Ҳақиқатдан ҳам мамлакатимизда иқтисодиётнинг барқарорлиги таъминланиши билан бирга таркибий

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бахшланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги “Бош максадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъий билан давом эттириш” номли маърузаси.

ўн артиришлар натижасида нафақат кўрсаткичларнинг ўсишига балки, айрим назарий қарашларнинг ҳам ўзгаришига олиб келди.

Умумий овқатланиш тарихан товар айрибошлаш жараёнини бир тури сифатида қараиб келинган, ҳозир ҳам у савдо соҳаси каби товар айрибошлаш жараёнининг таркибий қисми ҳисобланади. Лекин, умумий овқатланиш соҳасидаги жараён савдодан тубдан фарқ қилади. Ушбу фарқлар улар бажарадиган ижтимоий-иқтисодий ва техник-технологик функциялардан келиб чиқади.

Умумий овқатланишнинг яна бир хусусияти у нафақат савдодан, балки у ишлаб чиқаришдан ҳам фарқланади.

Савдодан ва ишлаб чиқаришдан (озик-овқат саноати) фарқли умумий овқатланиш соҳаси қуйидаги ижтимоий-иқтисодий, ташкилий – иқтисодий ва техник-технологик функцияларни бажаради. Унинг айрим функциялари савдога, айримлари эса ишлаб чиқаришга мос келади ва улардан фарқланадиган функцияларни ҳам бажаради.

Умумий овқатланиш соҳаси такрор ишлаб чиқариш жараёнини барча фазаларида иштирок этади.

Яъни:

- ишлаб чиқариш;
- тақсимот;
- айрибошлаш;
- истеъмол;

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари ишлаб чиқариш фазасида озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлаш (ишлаб чиқариш) функциясини бажаради.

Уларни тақсимот функцияси аҳолини пулсиз ёки имтиёзли овқатлар билан таъминлаш жараёнида намоён бўлади. Уларга шифохоналар; боғчалар; санаториялар; интернатлар; дам олиш уйлари; қуролли қучлар соҳасида; айрим хўжалик субъектларида (бепул овқат тарқатиш ишлатилса);

ишсизларни овқат билан таъминлашда (бу тартиб чет эл амалиётида ҳам мавжуд)

Айрибошлаш жараёнида умумий овқатланиш соҳаси биринчидан, товар айрибошлаш шакли сифатида олди -- сотди жараёнида иштирок этади ва товарлар қийматини айрибошлаш функциясини бажаради;

иккинчидан, иқтисодий тармоғи сифатида товарларни ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга етказиш функциясини бажаради.

Истеъмол фазасида иштироки тайёр овқатларни ишлаб чиқариш жойларида истеъмол қилинишини таъминлаш функциясини бажаришда қамоён бўлади.

Умумий овқатланиш соҳаси бозорини барча элементларини функцияланиш жараёнида қатнашиб, қуйидаги ташкилий-иқтисодий функцияларни ҳам бажаради;

- таълимни ўрганиш;
- талаб ва эҳтиёжни ўрганиш;
- баҳони шакллантириш;
- товарлар рекламасини ташкил қилиш;
- шартномалар тузиш ва буюртмалар бериш.

Умумий овқатланиш соҳасини техник-технологик функцияларига қуйидагиларни киритиш мумкин;

- хом ашёни пиширишга тайёрлаш;
- ишлаб чиқариш технологияси, маҳсулотни пишириш;
- ярим тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уларни истеъмолчиларга етказиш;
- тайёр маҳсулотни порцияларга ажратиш;
- тайёр маҳсулотни истеъмол қилиш жойига етказиш;
- товарларни хом ашё сифатида ишлаб чиқаришдан ва бошқа таъминотчилардан маҳсулот тайёрлаш жойларига умумий овқатланиш корхона(шаҳобча)ларига ташиб келишни ташкиллаштириш;

- хом ашё ва товарларни сақлаш.

Юқоридаги келтирилган функцияларни бажариш орқали умумий овқатланиш иқтисодий ва бошқа тармоқларидан фарқланади ва у махсус иқтисослашган ва универсал функциялар бажарадиган ягона соҳа (тармоқ) ҳисобланади.

Ушбу соҳани такрор ишлаб чиқариш жараёнини барча функцияларида ишгиروي, уни жамиятни ижтимоий – иқтисодий ҳаётида фаол таъсир қилишни намоён қилади.

Умумий овқатланиш соҳасини ривожлантириш қуйидаги вазифаларни бажаришни тақозо қилади.

Биринчидан, умумий овқатланиш корхона (шаҳобча) ларини типларини (аҳолини менталитетига мослаб) такомиллаштириш, уларни жоиланишини рационаллаштириш.

Иккинчидан, маҳсулотлар сифатини яхшилаш уларни рационал истеъмол сифатини илмий асосланган нормаларга мослаштириш.

Учинчидан, овқатларни истеъмол комплексига мослаштириш (нонушта, тушлик, кечлик, тўй маросимлар ва х.к.о.)

Тўртинчидан, овқатланиш жараёнини эстетик –маданий жиҳатларини таъминланувчилар (истеъмолчилар) талабларига мослаш.

Бешинчидан, овқатланиш соҳасини индустриялаштириш, технологиясини такомиллаштириш, хизматини янги прогрессив усулларини жорий қилиш.

Олтинчидан, аҳолини менталитетидан келиб чиққан ҳолда хизматларни чет эл тажрибаларидан фойдаланган ҳолда такомиллаштириш кабилар.

13.2. Умумий овқатланиш соҳасининг ижтимоий шакллари ва ташкилий иқтисодий таснифи.

Умумий овқатланиш соҳасини ташкиллаштириш. уни ташкилий шакллари ва турлари, унинг қатор хусусиятларидан келиб чиқади:

- маҳсулотларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, сотиш, ва истеъмол қилинишини ташкил қилиш, сотиб олган товарларни сотиш каби функцияларни мужассамлаштириши;

- овқатлар ва кулинар маҳсулотларни ҳар куни ўзгариб турувчи талабга қараб ассортиментини шаклланиши, уларни сақлаш ва сотиш муддатини кискалигига қараб тайёрланиши;

- маҳсулотлар ассортиментини (овқатлар турлари) хизмат қилинаётган контингентини хусусиятлари, талаби, уларни касбий, миллий, ёш бўйича таркибига, харид қилиш қобилиятига, меҳнат қилиш ва ҳаёт тарзига боғлиқлиги;

- уларнинг маҳсулотлари ва хизматига талабни ҳар соатда, кунда, мавсумларда ўзгариб туриши;

- ишлаб чиқариш, муассасалар, ўқув юртлари ва бошқа умумий овқатланиш корхона (шаҳобча) лари хизмат кўрсатадиган ташкилотларнинг ишлаш вақтидан келиб чиқиб, уларга хизмат кўрсатиши. Масалан, шаҳарларда умум қирадиган ошхоналар, оилавий тантаналар, юбилейлар, байрам кечаларини ўтказишга мослашган, шифохона, дам олиш ва даволашни муассасаларига мослашган, тез хизмат қилиш шаҳобчаларини ташкиллаштирилиши.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лар юқорида келтирилган хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда улар таъминланувчи контингент, ишлаб чиқариш хусусияти, ишлаб чиқариш ассортименти, хизматлар ҳажми ва турларига қараб таснифланади. Уларни аломатларига (белгиларига) қараб ҳар хил типларга (турларга) таснифланиши 13.2.1 қизмада келтирилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 февралдаги 75-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматларини) ишлаб чиқариш ва сотиш қоидалари» да умумий овқатланиш корхоналари қуйидаги турларга бўлинади:

Ресторан; вагон ресторан; бар; кафе; ёзги кафе; кафетерий; ошхона; чойхона; буфет ва кичик ошхона.

Ушбу типлар иқтисодиётда ўтказилаётган ислохатлар, жамиятни тараққиётига мос ҳолда такомиллашиши ва уларни янгиларини вужудга келтириши мумкин.

13.2.1 – чизма

Умумий овқатланиш корхоналарининг таснифи

№	Аломатларни белгилари	Турлари
1.	Таъминланувчи контингентига қараб.	1.1 Таъминланган контингентларни таъминловчи (ишлаб чиқариш корхоналари, муассасалар, ўқув юртлари). 1.2 Умум қираданган корхоналар
2.	Савдо-ишлаб чиқариш фаолияти таснифига қараб.	2.1 харид қилувчи; 2.1.1 контингентларга хизмат кўрсатмайди; 2.1.2 контингентларга хизмат кўрсатувчи, 2.2 Тэйёрловчи (булар маҳсулотларнинг ўзлари тэйёрлайди ва харид қилувчилардан олишган ҳам маҳсулотларни қайта тэйёрлайди ва аҳолига хизмат қилади).
3.	Ишлаб чиқариш ассортименти бўйича.	3.1 Комплекс корхоналар (бу ҳар хил типдаги шаҳобчалар бирлашмаси). 3.2 Универсал корхоналар. 3.3 Иختисослашган.
4.	4.1 Люкс категорияли 4.2 Олий категорияли. 4.3 I категорияли. 4.4 II категорияли. 4.5 III категорияли.	
5.	Йилнинг даврига қараб	5.1 Довмий 5.2 Мавсумий
6.	Жойлашгани ва ҳаракатига қараб	6.1 стационар. 6.2 ҳаракатдаги (автоошхона, вагон-ресторан, кўле-буфет, авто-буфет ва бошқалар).

**13.3. Умумий овқатланиш соҳасининг иқтисодиётда тўтган ўрни
ва аҳамияти.**

Умумий овқатланиш соҳасининг мамлакаг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида тўтган ўрни ва аҳамияти жуда юкори. Буни мамлакат макроиқтисодий кўрсаткичларини шакллантиришдаги хиссасидан ҳам кўришимиз мумкин (13.3.1 жадвал).

13.3.1-жадвал

**Макроиқтисодий кўрсаткичларда савдо ва умумий
овқатланишнинг ўрни**

№	Кўрсаткичлар	2005 йил		2010 йил		2011 йил		2011 йилда 2005 йилга нисбатан, марта
		Сумма сн. млрд. сўм	Улуши, %	Суммаси, млрд. сўм	Улуши, %	Суммаси, млрд. сўм	Улуши, %	
1.	Яши ички маҳсулот	15923,4	100,0	62388,3	100,0	77750,6	100,0	4,88,3
	Шу жумладан							
	Савдо ва умумий овқатланишнинг кўшилган қиймати	656,1	4,1	2722,8	4,4	3464,0	4,5	5,27,9
2.	Файда	1837,2	100,0	5956,1	100,0	7725,4	100,0	4,20,5
	Шу жумладан							
	Савдо ва умумий овқатланишда	40,2	2,2	417,4	7,0	717,0	9,3	17,83,6
3.	Асосий фондларга инвестициялар	3165,2	100,0	15338,7	100,0	17953,4	100,0	5,67,2
	Шу жумладан							
	Савдо ва умумий овқатланишда	46,0	1,5	724,9	4,7	792,1	4,4	10,69,8

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики савдо ва умумий овқатланишда ривожланиш миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига нисбатан юкорирок суръатларда кечмоқда. Айниқча соҳага йўналтирилаётган инвестициялар ҳажмининг 2011 йилда 2005 йилга нисбатан 10,69 мартага

ошиши натижасида соҳа субъектлари фойдаси миқдори 17,83 мартага ортган. Бу бутун иқтисодиётга йўналтирилган инвестицияларнинг мос равишдаги ўсиш кўрсаткичидан ҳам 5,02 марта, фойданинг эса 13,63 марта кўпلىгидан далолат беради.

Умумий овқатнинг асосий кўрсаткичи товар айланмаси бўлиб сўнгги йилларда умумий овқатланиш чакана товар айланмаси ҳам юкори суръатларда ўсиб бормокда. Буни қуйидаги жадвал маълумотларидан ҳам кўришимиз мумкин (13.3.2- жадвал).

13.3.2- жадвал

2005-2011 йилларда умумий овқатланиш чакана товар айланмасининг ўзгариши

№	Кўрсаткичлар	2005 йил		2010 йил		2011 йил		2011 йилда 2005 йилга нисбатан, марта
		Суммаси	Улуши, %	Суммаси	Улуши, %	Суммаси	Улуши, %	
4	Чакана товар айланмаси	5577,4	100,0	21872,8	100,0	28539,0	100,0	5,12
	Шу жумладан							
	Чакана савдо	5435,9	97,46	21299,5	97,38	27769,9	97,31	5,11
	Умумий овқатланиш	141,5	2,54	573,3	2,62	769,1	2,69	5,44
5	Аҳоли жон бошига чакана товар айланмаси	212,4	100,0	765,8	100,0	972,7	100,0	4,58

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики мамлакатимизда чакана товар айланмаси сўнгги олти йилда 5,12 мартага ортган бўлса, умумий овқатлани чакана товар айланмаси ундан ҳам юкорирок суръатда яъни, 5,44 мартага ўсган. Аҳоли жон бошига товар айланмасининг ўсиш суръати эса 2011 йилда 2005 йилга нисбатан 4,58 мартани ташкил этган.

Умумий овқатланишнинг мамлакат иқтисодиётидаги ўрни хусусида гап борганда, авваламбор унинг аҳолини озик-овқат маҳсулотига бўлган эҳтиёжини қондиришдаги аҳамиятини таъкидлаш лозим. Бозор

муносабатлари шароитида ушбу фаолият янада ривож топди. Бу ҳолат мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга таъсир қилади.

Ўзбекистонда Умумий овқатланиш товар айланмаси 1995 йили 4,0 млрд сўм, 2000 йилда 52,9 ва 2006 йилда 97,2 млрд. сўмни, 2011 йилда 769,1 млрд. сўмни ташкил қилган. 2011 йил 2000 йилга нисбатан қарийб 14,5 баробарга, 1995 йилга нисбатан қарийб 192,3 баробар ортган. Бу элбатга ҳақиқий баҳолардаги кўрсаткич бўлишига қарамай, аҳолини турмуш даражасини тез суръатларда ривожланаётганидан далолат беради.

Умумий овқатланишнинг жамиятдаги роли тўғрисида таъкирғанда, унинг ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш жараёни, оддий уй, оилавий ёки индивидуал овқат тайёрлашга нисбатан самаралироқ кечишни таъминлашни эътироф этиш зарур. Буларга қуйдагиларни киритиш мумкин:

- озиқ-овқатларга бўлган эҳтиёжни ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда, тез ва сифатли кондириш;
- оқилона ва рационал овқатланиш психологиясини шакллантириш;
- илмий асосланган киллоколорияни истеъмол қилишни таъминлаш;
- истеъмол харажатларини камайтириш (аҳолини вақтинги тежаш орқали) натижасида уларга дам олиш, соғлиқни мустаҳкамлаш, оилада таълим–тарбия ишларига кўпроқ эътибор қарашиш ва бошқа ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳал қилишга имконият яратиш ва бошқалар.

Умумий овқатланиш жамиятда, иқтисодиётни ривожлантиришдаги аҳамиятига биринчидан, ялпи ички маҳсулотни ва миллий даромаднинг кўنайишига тегишли хисса қўшади:

иккинчидан, ходимларнинг меҳнатга лаёқатлилиқ салоҳиятини ва уларни меҳнат унумдорлигини оширишга тегишли имкониятлари;

учинчидан, аҳолининг бандлигини таъминлайди, янги иш ўринларини яратиб беради;

тўртинчидан, аҳолининг пул даромадларини ошишига, уларни харид қобилиятининг ортишига таъсир кўрсатади;

бешинчидан, моддий ва маънавий ресурсларни тежамли сарфлаш орқали озик-овқат ресурсларини тежашга эришилади. Уй шароитида озик-овқат маҳсулотларини тежамли ва рационал ишлатиш умумий овқатланишда ташкил қилинмайди.

Уй шароитида ҳар бир оила овқат тайёрлаш учун камида 2-3 соат вақт сарфлаб, 4-5 кишини таъминлайди.

Бу республика миқёсида (оилани ўртача 5 кишидан иборат деб ҳисобласак) $29600000:5=5920000$ оилани (аҳолини сонни 2012 йил бошида) ташкил қилган. Ҳар бир оила икки маҳал овқат пиширса, ўртача ҳар бир овқат тайёрлашга 2,5 соатдан ҳисобласак, бир йилда $5920000 \cdot 2,5 \cdot 2 \cdot 365=201608000000$ соат сарфлаши зарур бўлади. Ушбу иш Умумий шаклда ташкил қилинса, ҳар бир Умумий овқатланиш корхонасини ўртача хўрандаларни қабул қилиш имконияти (икки маҳал овқатланиш учун) 100 киши деб ҳисобланса, овқат тайёрлашга $2,5 \cdot 2=5$ соатдан сарфланганда умуман $(5 \cdot 29600000:100 \cdot 365)=540200000$ соат сарфланади. Шундай қилиб, тахминан республика миқёсида бир йилда $(201608000000-540200000)=201067800000$ соат иш вақти тежалани.

Умумий овқатланишни ташкиллаштириш натижасида инсон меҳнати тежалани, уларга шароит яхшиланади, канчалаб аёллар уй меҳнатидан озод бўлади, озик-овқат маҳсулотлари ва моддий ресурслардан, газ, электроэнергия, ёкилги кабилар тежалани, баҳонинг даражаси яқка тартибдагига нисбатан аллақанча пастроқ бўлишини таъминлайди.

13.4. Умумий овқатланиш соҳасини ривожлантиришда хорижий давлатлар тажрибалари

Хорижий давлатларда умумий овқатланиш корхоналарини ривожланишига, уларнинг тузилмаларини ташкиллаштиришга турлари (гиплпр) ни аҳоли эҳтиёжига мослаштиришга, дислокациялаштириш (жойлаштириш)га, модернизациялаштириш ҳамда маҳсулотларни диверсификациялашга катта эътибор қаратилади. Ушбу масалаларни ҳал

47
497063

қилиш жараёнларини айрим хорижий ривожланган давлатлар мисолида ёритиб ўтамиз.

Юқорида келтирилган масалаларни ёритишдан олдин, жамият учун муҳим бўлган бир масалага тўхталиб ўтмоқчимиз. Хорижий давлатларда савдо ва умумий овқатланиш корхоналари, фирмалари, уларнинг уюшмалари (ассоциациялари) ва бошқа барча турдаги бирлашмаларининг характери сифати, улар оммавий ахборот воситалари учун очик, улар ўз фаолияти тўғрисидаги маълумотларни яширмайди. Хорижий давлатларнинг қарийб барчасида савдо ва умумий овқатланиш соҳалари фаолиятини ёритишга ихтисослашган бир нечадан иборат газета ва журналларчоп этилади. Бизда, афсуски, савдо ва умумий овқатланиш фирмалари, корхоналари раҳбарлари (бу ҳол бошқа хизмат кўрсатиш корхоналарига ҳам тегишли) нафакат оммавий ахборот воситаларига ёпиқ, улар талабаларни малакавий амалиётга қабул қилиш, бегона мутахассисларни ишга қабул қилиш, илмий тадқиқотчиларга маълумот беришдан кўп ҳолатларда бош тортмади.

Мисол учун уларнинг айримларини келтирамиз.

“Прогрессив гросер” журнали АҚШда; “Динамик им хандель” журнали Германияда; “Супермаркетинг” журнали Буюк Британияда; “Либр сервис Актуалитс” журнали Францияда; “Гастрономи” журнали Германияда; “Попьюлар фудсервис” журнали Буюк Британияда; “Ревю пратик ую Фруа” газетаси Францияда; “Ревю техник дез отель э ресторан” журнали Францияда; “Неоресторасьон-отеллери” газетаси Францияда; “Ресторан Хоспителити” журнали АҚШда; “Фуд сервис” журнали Германияда ва бошқалар.

Ушбу муносабат билан, бизнинг фикримизча, кичик бизнес ва хусусий талбиркорликка енгиллик бериш мақсадида статистик маълумотларни қисқартириш ўзини оқламайди.

Хорижий давлатларда ёпиқ типдаги умумий овқатланиш шахобчаларга саноат корхоналари, конгуралар, маъмурий муассасалар, пенсионат ва дам олиш уйларидаги ошхона (столовой)лар кириди.

Очик типдаги умумий овқатланиш шахобчаларига магазинлар ва савдо марказларидаги; шаҳардан ва аҳоли пунктларидан ташқари автомагистраллардаги; темирйўл транспорти ва вокзаллардаги; ҳаво йўллари транспорти ва аэропортлардаги; кемпинглардаги; меҳмонхоналардаги, шаҳар марказлари ва кўчалардаги; ресторанлар ва кафе ресторанлардаги ошхона (столовой)лар киради.

Шуни айтиб ўтиш жоизки биздаги статистик маълумотларда ошхона (столовой) лар бундай таснифда келтирилмайди. Бундай маълумотларни статистикада жорий қилиш амалий ва назарий аҳамият касб этиши муқаррар.

Ёпик типдаги умумий овқатланиш корхоналар Швецияда жуда ривожланган. Улар камида ҳар куни 1.5 млн. Хўрандаларга хизмат қилади. Аҳолига хизмат кўрсатиш сони бўйича Швеция Ғарбий Европа давлатлари ичида энг ривожланган ҳисобланади. Масалан: Германиянинг аҳолиси Швецияга нисбатан 10 баробар кўп, лекин Швециядаги ёпик типдаги умумий овқатланиш корхоналари бир кунда Германиядагиларга нисбатан 4 мартаба камроқ катновчиларга хизмат кўрсатади.

Швеция давлатида профессионал (касбий) ассоциация –Швеция ёпик типдаги умумий овқатланиш иттифоқи ташкил қилинган бўлиб, у қуйидаги функцияларни бажаради:

-иттифок аъзолари бўлган овқатланиш корхоналарининг ходимларини малакасини ошириш;

-ассоциация аъзоларини профессионал характерга эга бўлган ахборотлар билан таъминлайди;

-илғор тажрибалар ўргатиш мақсадида ассоциация аъзоларини хорижий мамлакатлардаги умумий овқатланиш корхоналарига сафар қилишни ташкил қилади.

Швецияда банк ходимларига хизмат кўрсатувчи ёпик типдаги умумий овқатланиш фирмаларини тажрибалари амалий аҳамиятга сазовор.Масалан “Кулинариум АГ” фирмаси ёпик типдаги умумий овқатланиш

шаҳобчаларини ишлатишга ихтисослашган Швециядаги бундай фирмаларнинг махсус турларидан бири ҳисобланади.

Ушбу фирма Швециядаги энг йирик банк фирмалардан бири ҳисобланган “Швейцер банкгезельшафт” (“ШБГ”) фирмасини шубба фирмаси бўлиб ҳисобланади.

Банк муассасаларида хизмат кўрсатадиган “Кулинариум АГ” фирмасининг ошхона (столовой)ларига банклар дотация сифатида 50.0 фойиз харажатларини (издержки) қоплайди. Ушбу харажатлар таркибига ҳам ашё учун ва ходимларни таъминлаш учун сарфланган харажатлар ҳам киради.

Ушбу фирманинг технологик–рецептура картотекасига 1300 блюда киради. Унга доимо ўзгаришлар, яъни, янги блюдалар киритиб борилади.

Францияда умумий овқатланишнинг ҳолати ва ривожланишига оммавий ахборот воситалари катта эътибор беришади. Масалан: Тадқиқотчи “Жира” фирмаси ҳар икки йилда умумий овқатланиш корхоналарининг ривожланишига бағишланган маълумотларни чоп этишади ва ўз прогнозларига коррективроқ киритиб боришади. Уларнинг маълумотларида умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланиши, уларнинг сони ва катнашчиларининг сони тўғрисида ахборот берилади.

Францияда махсус “Ревю техник лез отель э ресторан” журнали мавжуд, у ҳар йили анъанавий Франция бозоридаги товар айланиши ҳажми бўйича 50 та йирик умумий овқатланиш фирмалар тўғрисида ҳисоботни чоп этиб боради.

Очик типдаги умумий овқатланиш “50” та корхоналарнинг давлатнинг умумий товар айланишидаги ҳиссаси доимо ўсиш тенденциясига эга бўлиб, улар 1987 йилда 12,41 % ташкил қилган, ушбу кўрсаткич 1983 йилда 9,0 % иборат бўлган. Ушбу кўрсаткич 1983 йилда 9,0 % дан иборат бўлган. Уларнинг ичидан энг йирик концернлар –“Казино”, “Аккар” ва “Агап ресторасион” киради. Бу учала концерннинг “50” та йирик умумий овқатланиш шаҳобчага эга бўлиб, улардан 78 таси тез хизмат кўрсатувчи

(“Закусоч”ний) енгил овқат “кичик гамбургер”лар билан таъминловчи 112 та кафетериялар ва 16-та ресторан “Гиппотамус”лар мавжуд.

“Казино” концерини очик типдаги умумий овқатланиш шахобчаларини диверсификация қилиш мақсадида жуда кенгайтиришга эришган. Уларда хизмат қилувчиларнинг сони йилдан-йилга ортиб бормоқда. Унинг таркибида ихтисослашган 4 та фирма мавжуд: “Кафетерма Казино”; “Квик”; “Гиппопотамус”; “Кафе Казино”. “Кафе Казино” АҚШда ҳам филиалларини очган. Францияда ёпик умумий овқатланиш шахобчалари таркибида биринчи ўринда ўқув юртларидаги ошхона (столовой) лар, иккинчи ўринда касалхона (больница)лар ва ижтимоий характердаги муассасалардаги ва ниҳоят учунчи ўринда саноат корхоналари, маъмурий муассасалар ва идора (контора)лардагилар ташкил қилади.

Америка Қўшма Штатлари аҳолисининг кўпчилиги уйдан ташқарида наҳорлик қилишади. Наҳорлик сотишни умумий овқатланиш шахобчалари ҳамда ўзида кафетериялари мавжуд чакана савдо магазинлари ташкил қилишади. Уларнинг товар айланиши йилига 10 млрд. доллардан ортик.

Америка аҳолиси тўйиб нонушга қилишади. Бундай овқатланиш уйдан кўра кафе ёки ошхонада маъқулроқ. Улар учун энг характерли овқатлар-кофе-56,0% истеъмолчилар ичар экан; тухум-33,0% (бунга омлет қирмайди); нон ва булочка-32,0%; колбаса ва сосиска 22,8%ни; соклар-18,5%ни; сандвич ва бутербродлар-14,6%ни ҳамда вафли ва оладийлар-12,9%ни ташкил қилади.

Юкорида келтирилган таомларни дунёга номи танилган “Макдоналд” корпорацияси 1986 йилдан бошлаб тарқата бошлаган. “Макдоналд”, “Бургер Кинг” ва “Уэндис” компаниялари нонуштани автомобиллардан тушмасдан овқатланишни ҳам ташкил қилган.

Германияда ёпик типдаги ошхоналардан бири “Магги-верк” Зинген шляхридаги озик-овқат саноати корхонаси (бу корхона “Нестле Дойчланд АГ” концерн таркибига киради) ўз ишчилари учун очган ошхонасини 1986-1987 йиллар тажрибаси жуда эътиборли. Ушбу ошхона 600 ўринли,

корхонанинг ишчилари сони 6600 киши фойдаланади. Ушбу ошхонани алоҳида учта прилавкалари бўлиб, улардан бири “плюсли-бар” хўрандаларга “хом каша”лар таклиф қилишади. Ушбу таомлар майдаланган, ҳар хил бобовийларни таклиф қилишади. 1 порция хом каша 1,5 Евро, агар творог кўшилган бўлса 2,1 Евро туради. “Мюсли-бар” ҳар куни ўртача 50 та “хом каша” сотади, хизмат қилиш соат 6 дан бошланади, бир кунда 600 та блюда сотилади.

Яна битта прилавкаси “салат-бар” ҳар куни 10-12 та салатлар таклиф қилишади. Улар алоҳида идишларга жойлаштирилган бўлади. Иссиқ овқат берадиган 4 та секциядан иборат бўлиб, улар ўзларини комплекс тушликларни таклиф қилишади. Энг характерли томони шундаки, ҳафтанинг ҳар кунига алоҳида меню мавжуд. Масалан:

Душанба-пархез таомлар;

Сешанба- кам каллорияли таомлар;

Чоршанба- вегатирян таомлар;

Пайшанба- оддий таомлар;

Жума-кам каллорияли таомлар;

Комплекс тушликларнинг баҳосига фақат хом ашё киймати кўшилади, қолган харажатлар корхона ҳисобидан қопланади. Иссиқ овқат таркатувчи бўлим соат 10³⁰ дан то 13³⁰ гача хизмат қилади. Ушбу вақт давомида корхонада цех ишчилари учун тушлик вақти белгиланган.

Швециарияда фуд-корт “Марше” фирмасининг ҳам тажрибаси эътирофга лойик. Фуд-корт дегани комплекс ресторанлардан иборат бўлиб, уларда тезлик билан нонушта қилиш буфетлари мавжуд, хўрандалар учун алоҳида зал ташкил қилинган. Фуд-корт “Марше” асосан катта магазинлар ва савдо марказларига жойлашади. 1990 йилда “Марше” компанияси Швецария, Австрия, Буюк Британия, Канада ва Германияда ўз корхоналарини ташкил қилган. Охириги йилларда фирма магазинлардан ташқарида ўз шахобчаларини ривожлантира бошлаган.

“Пицца Хат Дойчланд” Америка “Пицца Хат” концерни 6700 пиццерийни дунёнинг 50 дан ортиқ давлатларида филиаллари мавжуд.

Таянч иборалар: жамоа бўлиб овқатланиш, индивидуал овқатланиш, умумий овқатланиш, ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш, истеъмол, талиб, таклиф, хом ашё, товар, ресторан, вагон ресторан, бар, кафе, ёзги кафе, кафетерий, ошхона, чойхона, буфет ва кичик ошхона, маҳсулот, товар айланмаси, ресурслар (асосий, айланма, молиявий, меҳнат), даромад, фойда рентабеллик.

Такрорлаш учун саволлар :

1. Овқатланиш жараёнини тавсифлаб беринг.
2. Умумий овқатланиш таърифини айтинг.
3. Умумий овқатланишнинг маҳиятини ёритинг.
4. Умумий овқатланишнинг функцияларни ёритинг.
5. Умумий овқатланиш соҳасининг вазифалари нималардан иборат.
6. Жамиятда умумий овқатланиш қандай аҳамиятга эга?
7. Умумий овқатланишнинг ташкилий шакллариини ёритиб беринг.
8. Умумий овқатланиш корхоналари қандай турланади?
9. Хорижий мамлакатларда умумий овқатланиш корхоналари қандай таснифланади?

14-БОБ. Умумий овқатланиш корхоналарининг маҳсулоти ва товар айланмаси

- 14.1. Умумий овқатланиш корхоналари асосий ҳажм ва сифат кўрсаткичлари.
- 14.2. Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмаси ва маҳсулотлар ишлаб чиқаришининг таҳлили.
- 14.3. Умумий овқатланиш корхоналарида товар захираларининг хусусиятлари.
- 14.4. Умумий овқатланиш корхоналарида товар айланмасини режалаштириш ва ишлаб чиқариш дастури.
- 14.5. Умумий овқатланиш корхоналарида хом ашё таъминоти ва маҳсулотлар баланси.

14.1. Умумий овқатланиш корхоналари товар айланмаси кўрсаткичларининг хусусиятлари

Умумий овқатланиш корхоналарининг кўрсаткичлари уларнинг хусусиятлари (базарадиган функциялари)дан келиб чиққан ҳолда таснифланади. (14.1.1 чизма)

Уларнинг асосий ҳажмий кўрсаткичларидан бўлиб товар айланмаси ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдори ҳисобланади.

Умумий овқатланиш корхоналари товар айланмаси қуйидагилардан таркиб топади:

1. Чакана товар айланмаси жами, шу жумладан;

1.1 сотиб олинган товарларни сотиш;

1.2 ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш (улгуржи товар айланмасидан ташқари);

Улардан;

а. овқат (тушлик) маҳсулотини сотиш;

б. чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиш:

2. Бошқа умумий овқатланиш корхоналарига ўз маҳсулотларини чиқариш (ул уржи товар айланмаси)

3. Ялпи товар айланмаси (1+2)

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларини алоҳида ҳисоботи олиб борилади.

Булар тушлик маҳсулотлари, куличлар маҳсулотларга, кондитер маҳсулотлар ва яримфабрикатларга бўлинади.

Умумий овқатланиш корхоналарида унинг фаолиятдан келиб чиққан ҳолда юқоридагилардан ташқари қуйидаги кўрсаткичлар тизимдан фойдаланилади.

Ошхонадаги технологик жихозларни ишлаб чиқариш қуввати, овқатланиш хоналарини асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари
Умумий овқатланиш корхоналарини соми ва улардаги ўтириш жойлари уларни моддий – техник базасини ишлатиш кўрсаткичлари ҳисобланади.

Айланма ва молиявий маблағлардан фойдаланиш кўрсаткичлари.

Ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига таалуқли кўрсаткичлар.

Меҳнат ресурслари ва иш ҳақиға боғлиқ кўрсаткичлар.

Даромад, фойда, рентабеллик ва самарадорлик кўрсаткичлари.

Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий ҳажмий ва сифат кўрсаткичлари 14.1.1- чизмада келтирилган.

Ушбу кўрсаткичлар шаклан чакана ва улгуржи савдо корхоналари кўрсаткичларига мос келади. Лекин уларни таркиби, шаклланиши бир-биридан фарқланади. Уларнинг мазмуни «Ички савдо иқтисодиёти» фанида ўрганилади

Чакана савдо корхоналарининг товар айланмаси асосан икки турдан иборат бўлиб, у аҳолиға сотилган товарлар ва жамоавий эҳтиёжларини қондириш учун корхона, ташкилот ва муассасаларға майда улгуржи сотишдан ташқил толади.

Умумий овқатланишда чакана товар айланмаси «Овқатланиш корхоналари товар айланмаси тўғрисида ҳисобот»да (4-савдо шакли) қуйидаги таркибда ҳисоботга олинади.

1. Овқатланиш корхоналари чакана товар айланмаси (1.1.+1.2.). (Бу ерда воситачисиз, тўғри истеъмолчиларга сотиш назарда тутилаяпти.)

Шу жумладан:

1.1. Сотиб олган товарларни сотиш. (Бу ерда четдан сотиб олинган товарларни ҳеч қандай ишлов бермасдан сотиш ҳисоботга олинади.)

1.2. Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш (улгуржи айланмасиз).

Улардан:

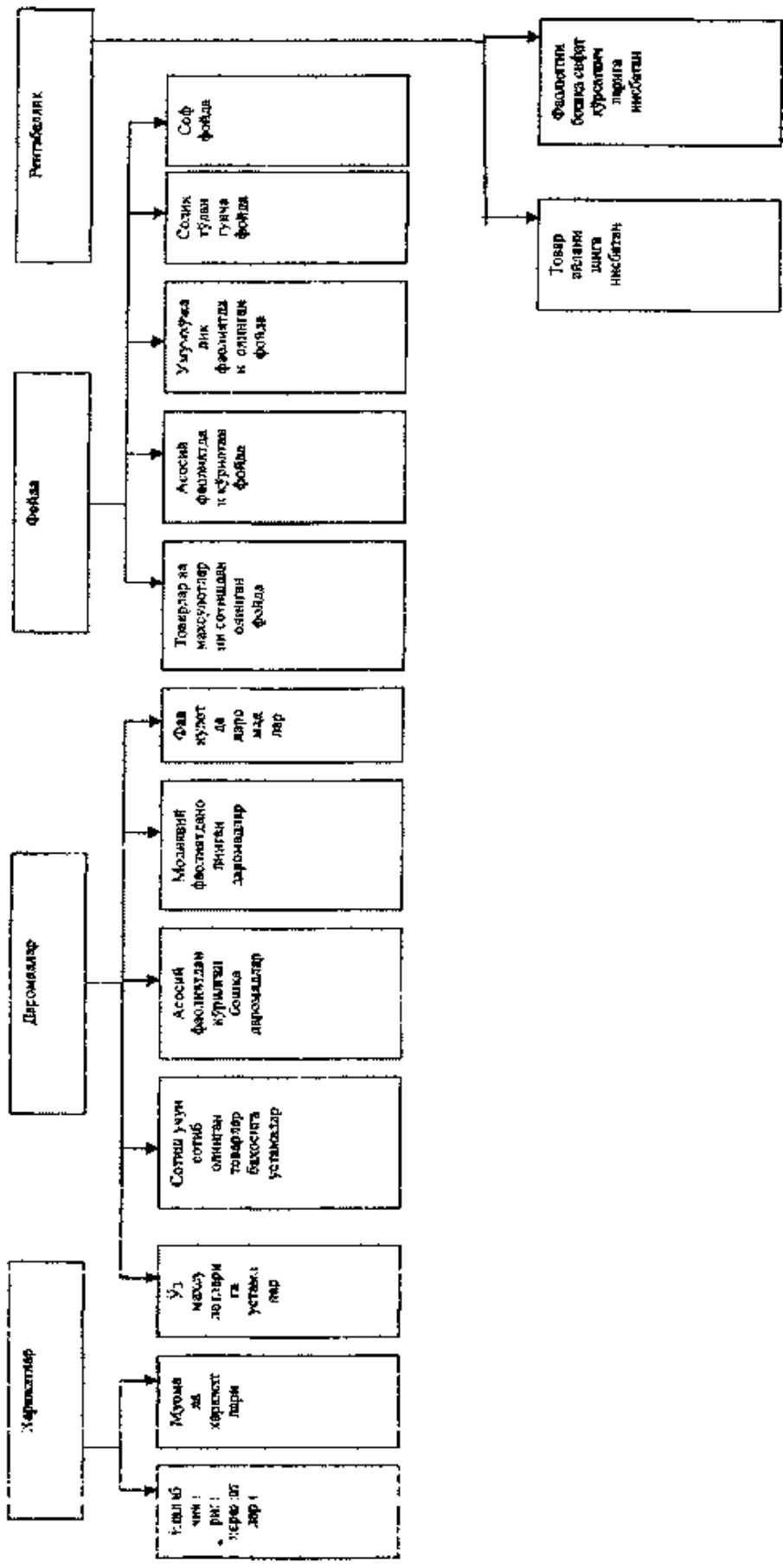
овқат маҳсулотини сотиш.

2. Чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиш.

Статистик ҳисоботда овқатланиш корхоналари улгуржи товар айланмаси тўғрисида маълумот бермайди.

Овқатланиш корхоналарининг умумий чакана товар айланмаси «Овқатланиш корхоналари чакана товар айланмаси» (1) ва «чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиш» (2)лар йнғиндисидан иборат.

14.1.1 — ЧИЗМАНИНГ ДАВОМИ.

Овқатланиш корхоналари чакана товар айланмасига сотишнинг куйидаги турлари кирмайди:

- буюртмачининг хом ашёси киймати;
- етказиб берувчининг қайтариб олган тарасининг қиймати;
- маҳсулот ва товарларнинг ички силжиши (омборхонадан ошхонага, товарларни базага ёки омборхонага қайтариш, товарларни буфет ва кукняларга таксимлаш);

- овқатланиш корхона ва ташкилотларига тегишли бўлган саргарошхона, биллиард, рақс заллари, видюсалон, ўйин заллари ва бошқа корхоналар даромадлари ҳамда концерт программалари кўринадан тушган даромадлар. Бу фаолият даромадлари хизмаг кўрсатиш таркибида ҳисобга олинади.

Овқатланиш корхоналарида чакана товар айланмаси билан бир каторда улгуржи товар чиқариш (улгуржи товар айланмаси) ҳам мавжуд. Бу турдаги товар айланиш тайёр маҳсулотлар ва ярим фабрикатларни бошқа овқатланиш (ўз филиалларидан ташқари) корхоналари ва чакана савдо корхоналарига қайта сотиш учун сотилганлар миқдоридан ташкил топади.

Чакана ва улгуржи товар айланишлар йиғиндиси овқатланиш корхонасини ялли товар айланмасини ташкил қилади ва у корхонанинг умумий савдо ишлаб чиқариш фаолиятини тавсифлайди.

Умумий овқатланишда «Майда улгуржи товар айланмаси» тушунчаси ишлатилмайди.

Овқатланиш корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш дастури тузилади. Унда ўзида ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни тури, асортименти, сони ва баҳоси ўз ифодасини топади. Ишлаб чиқариш дастурини пулдаги ифодаси ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар сотиш бўйича товар айланмасини (чакана+улгуржи) ифодалайди.

Умумий овқатланиш корхоналарининг бошқа кўрсаткичлари ўқув қўлланманинг тегишли маърузаларида тавсифланади.

14.2. Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмаси ва маҳсулотлар ишлаб чиқаришини таҳлили

Умумий овқатланиш корхоналари товар айланмасини таҳлилининг мақсади, вазифалари ва усулларини кўриб чиқамиз. Чакана товар айланмасини таҳлил қилишда кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Уларни айримларини қуйида келтирамиз:

- ❖ чакана товар айланмаси миқдорини ёки хажмини жорий баҳоларда тавсифловчи, сўм;

- ❖ чакана товар айланмаси миқдорини (хажмини) солиштира баҳоларда тавсифловчи, сўм;

- ❖ чакана товар айланмаси ассортимент таркибини тавсифловчи натурал кўрсаткичлар, сўм ва фоизда;

- ❖ аҳоли жон бошига тўғри келадиган чакана товар айланмаси, сўм;

- ❖ 1 ойга тўғри келадиган чакана товар айланмаси сўм;

- ❖ 1 кунлик чакана товар айланмаси, сўм;

- ❖ 1 ишчига тўғри келадиган чакана товар айланмаси, сўм;

- ❖ савдо шаҳобчаларини 1кв.м. жумладан савдо майдони 1кв.м тўғри келадиган чакана товар айланмаси, сўм;

- ❖ чакана товар айланмаси нисбий кўрсаткичлари (% бажарилиши, динамикаси, индекслари, мавсумийлик, маромийлик коэффицентлари, товар айланиш тезлиги кун ва мартаба) ва х.к.

Чакана товар айланмаси таҳлилининг вазифалари:

- ❖ чакана товар айланмаси режаси ва прогнозларини бажарилишига баҳо бериш;

- ❖ чакана товар айланмаси динамикасини ўрганиш;

- ❖ чакана товар айланмаси ассортиментти ва турлари бўйича таркибини таҳлил қилиш ва баҳолаш;

- ❖ чакана товар айланмаси миқдори ва ассортиментига таъсир қилувчи омилларни ўрганиш, баҳолаш;

❖ чакана товар айланмаси кўрсаткичларини (чакана товар айланмаси, товар захиралари ва товарларнинг келишини) ўзаро ўзвий боғлиқлигини ўрганиш.

Чакана товар айланмаси тахлилининг усуллари:

- ❖ динамик қаторлар тузиш;
- ❖ нисбий ва ўртача кўрсаткичлар;
- ❖ солиштириш;
- ❖ индекс усули;
- ❖ трендлар ва регрессив моделларини тузиш;
- ❖ занжирли алмаштириш;
- ❖ баланс усули;
- ❖ графиклар ва бошқа чизмалар.

Чакана товар айланмаси тахлили ҳар хил ахборотлардан фойдаланишни таказо қилади. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

❖ прогноз ва режага алоқадор маълумотлар. Чакана товар айланмаси прогнози ёки режаси - умумий ҳажми, ассортименти, товар захиралари нормалари, тозаларни келтириш, ҳисоб китоблар ва бошқалар;

- ❖ ҳудуднинг ижтимоий – иқтисодий кўрсаткичлари,
- ❖ статистик ва бухгалтерия ҳисобидаги ҳақиқий кўрсаткичлар;
- ❖ бошқа маълумотлар (савдога алоқадор, унга таъсир қиладиган омиллар тўғрисидаги маълумотлар).

Чакана товар айланмаси кўрсаткичларини тахлил қилишда тахлилда ишлатиладиган маълумотларни тайёрлаш алоҳида ўрин тутади.

Бундай ишларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ❖ прогнозлаш ва режаларни коррективка қилиш;
- ❖ статистик, бухгалтерия ҳисоботларидаги маълумотларни ҳақиқийлиги, бир-бирига мослигини текшириш;

❖ савдо шаҳобчалари ва корхоналарни алоҳида аломатлари бўйича туруқлаш. Чакана товар айланмасига таъсир қилувчи омиллар тўғрисида маълумотларни аниқлаш;

- ❖ ҳар хил аналитик жадваллар тузиш;
- ❖ кўрсаткичларни солиштирма юзага келтириш ва х.к.

Умумий овқатланиш корхоналари чакана товар айланмасига, унинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан омиллар таъсир қилади.

Улар каторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Чакана товар айланмаси микро ва макро даражадаги омиллар таъсир қилади. Уларга умумлаштириб, қуйидагиларни киритиш мумкин.

I. Давлатнинг халқаро ахволи, халқаро муносабатлар.

II. Давлатларни иқтисодий интеграцияси.

III. Ташқи савдо, экспорт ва импорт.

IV. Халқ ҳужалиги прогнозлари (ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш, миллий даромад (истеъмол ва жамғарма фондлари, эластиклик коэффициент – 1-1,06 % тенг)

Истеъмол товарларини ишлаб чиқариш (эластиклик коэффициенти 1 – 0,98 %тенг).

V. Илмий – техник ривожланиш (электрлаштириш, газлаш, телевид, йўллар).

Бу биринчидан, истеъмол қилиш шарт – шароитини ўзгартиради, иккинчидан – янги товарлар бунёдга келтирилади.

VI. Аҳолининг даромадларини ўзгартириш (1 – 0,94 %).

VII. Ижтимоий фонднинг миқдори.

VIII. Баҳо.

IX. Демографик ҳолат.

X. Урбанизация (шаҳар ва қишлоқ аҳолисини ўзгариши).

XI. Шахсий таморқа ҳужалиги.

XII. Уй – жой кўриш.

XIII. Шахсий транспорт.

XIV. Дача (иккинчи, шаҳардан ташқари яшайдиган жойлар).

XV. Хизмат даражаси (тарифлари).

XVI. Туризм, спорт.

XVII. Аҳолининг маданий билим даражаси.

XVIII. Аҳолини бўш вақти.

Умумий овқатланиш корхонасининг товар айланмасига, у хизмат қилаётган коитингентини таркиби (ишчилар, қишлоқ хўжалиги ходимлари, раҳбарлар, мутахассслар, тадбиркорлар, талаба ва ўқувчилар, бозор иктисодиёти шароитида юқори, ўртача ва минимал даромад олувчилар, пивсизлар, нафақахўрлар, аҳолини ёши бўйича табақаланиши ва х.к.);

- корхона ёки шахобча маҳсулотининг ассортименти;

- корхона ёки шахобчанинг тури, жойлашган жойи, ўтириш ўринлари сони;

- шаҳарда, қишлоқда, умуман Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ни жойлашган ерида рақобатчиларни мавжудлиги;

- овқатларни сифати, баҳоси кабилар.

Овқатланиш корхоналари товар айланмасини таҳлилни бошлашда қуйидаги жадвалдан фойдаланишни тавсия қиламиз.

Кейинги босқичда корхонани маҳсулотлар харажати (улгуржи айланмани қўшган ҳолда) ассортименти ўрганиш зарур.

Бундай таҳлилни статистик ҳисоботнинг 4-савдо шаклида келтирилган маҳсулотлар турлари бўйича таҳлил қилишни тавсия қиламиз. Бунинг учун қуйидаги 14.2.2-жадвалдан фойдаланиш мумкин.

Товар айланмасини таҳлил қилиш жараёнида (юқоридаги 14.2.1-жадвалдан кўриниб турибдики) овқатланиш корхонасида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам бирга кўрилаяпти.

**Овқатланиш корхонасининг чакана товар айланмаси ва
маҳсулот ишлаб чиқариши**

(млн. сўм)

№	Кўрсаткичлари	Ўтган йиллар			ҳисобот йили			Ўтган йилларга нисбатан, % ёки фарқи (+;-)		
		x ₁	x ₂	x ₃	режа	ҳақиқатда	режани бажариллиши, % ёки фарқи (+;-)	x ₃	x ₂	x ₁
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Чакана товар айланмаси, жами...									
1.1	Сотиб олган товарларни сотиш суммаси... хиссаси, %...									
1.2	Ўз маҳсулотини сотиш (улгуржи айланмасиз)-суммаси... хиссаси, % ...									
1.2.1	Овқат (гушлик) маҳсулотларини сотиш суммаси... 1.2-даги хиссаси, % ...									
1.2.2	Чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиш суммаси... 1.2-даги хиссаси, % ...									
2.	Ўз маҳсулотларини улгуржи									

	сотиш суммаси..., ялпи товар айланмасидаги хиссаси, %...									
3.	Ялпи товар айланмаси (1+2)									
4.	Хизмат кўлинаётган контенгент сони									
5.	Контенгент жон бошига тўғри келган:									
5.1.	таомлар сони									
5.2.	Ўз маҳсулотини сотиш									
6.	Ўртача бир таомни баҳоси (1.2:4), сўмда									
7.	Булардан ташқари Ўз маҳсулотини:									
7.1	уйга сотиш: -таом... -суммаси...									
7.2	тушликни иш жойларига етказиш: -таом... -суммаси...									
7.3	мактабларга етказиш: -таом... -суммаси...									
8.	Ўз маҳсулот-лари таркибида:									
8.1	биринчи таомлар, дона									
8.2	иккинчи таомлар, дона									
8.3	салатлар, сўмда									
8.4.	ва ҳоказолар...									

Шу сабали таҳлил жараёнида корхонани ишлаб чиқариш қуввати ва хўрандаларга хизмат қилиш имконияти қандай ишлатилаётганлигига баҳо бериш зарур бўлади. Бунинг учун ушбу кўрсаткичларни овқатланиш корхонасининг жихозлари қувватини, ўтириш жойларидан фойдаланиш имкониятларини, уларни иш режимидан келиб чиққан ҳолда ҳисоб-китоб қилиб чиқиш зарур бўлади.

Ушбу кўрсаткичларни шартли мисоллар асосида ҳисоблаш усулини кўриб чиқамиз.

Масалан, ошхона а иккита биринчи овқат пиширадиган қозонга эга. Уларнинг ҳар бири 60 литерли сизимга эга. Биринчи овқатни ҳажми 0,5 литерга тенг. Қозонни тўлдириш коэффиценти – 0,85 га тенг. Овқатни тайёрлаш учун 2,5 соат вақт сарфланади. ҳар бир маротаба овқатни пиширгандан кейин, уни кейинги тайёрловга тайёрлаш учун 60 минут вақт сарфланади.

Ошхона суткада танаффўзсиз 14 соат ишлайди. Ошхона ҳафтада бир кун дам олиш куни, ойда 1 кун санитар куни қилади. Байрам кунлари ошхона ишламайди. Шундай қилиб ошхона 52 кун дам олиш, 12 кун байрам ва 12 кун санитар кунлари, жами 76 кун ишламайди.

Ошхонани ишлаб чиқариш қувватини аниқлаш учун қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади:

1. Бир маротаба овқат тайёрлаш учун сарфланадиган вақтни минут ҳисобида аниқлаймиз. $(2,5 \cdot 60) + 60 = 210$ минут ёки 3,5 соат.

2. Қозонларни тўлдириш ҳажмини аниқлаймиз. У баробар $(2 \cdot 60) \cdot 0,85 = 102$ литр.

3. Овқат пиширишни бир маротаба амалга оширганда $102 : 0,5 = 204$ порция овқат тайёрланади.

4. Ошхона бир суткада қанча маротаба (цикл) овқат пишира олишини аниқлаймиз. $(14 \cdot 60) : 210 = 840 : 210 = 4$ маротаба ёки $14 : 3,5 = 4$

5. Ошхонани суткалик ишлаб чиқариш қуввати $204 \cdot 4 = 816$ таом.

6. Ошхонани йиллик ишлаб чиқариш қуввати= $(365-76) \cdot 816=289 \cdot 816=235824$ таом.

Ошхонада йил давомида ҳақиқатда ишлаб чиқарган овқатлар сони – 200000 минг деб ҳисобласак, унинг қувватини ишлатиш коэффициентик $200000:235824=0,84$ яъни, унинг қуввати 84,0 % ишлатилаётган бўлиб чиқади.

Ошхонада хўрандаларга хизмат килиш қобилияти қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади.

Масалан, ошхонани хўрандаларга хизмат қиладиган залининг майдони 140,8 кв.метр бўлсин. Бир хўрандага ажратиладиган майдон нормаси, умуман 1,6 кв. метр. Зал суткада 20 % тўла ҳолда ва қолган вақтда зални 30 %_{ти} ишлатилади.

Ошхона суткада 14 соат ишлайди. Бир хўрандага хизмат килиш даври 30 минут. Ошхонани хўрандаларга хизмат қилиш қобилиятини аниқлаймиз:

1. Залдаги ўтириш жойлари сони $140,8:1,6=88$ ўриндик.

2. Зални тўла ҳолда ишлаш вақти = $\frac{14 \cdot 20}{100} = 2,8$ соат, яъни $2,8 \cdot 60=168$

минут тўла ишлайди.

3. Зал 30% ишлатилиш вақти = $\frac{14 \cdot (100 - 20)}{100} = 11,2$ соат ёки $11,2 \cdot 60=672$

минут.

4. Зални хизмат қилиш қуввати:

Тўла ишлатилганда $\frac{168}{30} \cdot 88 = 5,6 \cdot 88 = 493$ киши.

Зал 30 % тўлдирилаган ҳолда қ

$\frac{672}{30} \cdot \frac{88 \cdot 30}{100} = 22,4 \cdot 26,4 = 591$ киши.

Суткалик қуввати = $493+591=1084$ кишига хизмат қила олади.

5. Агар ошхона хизматидан фойдаланадиган хўрандаларни ҳақиқатда бир кунда 900 кишини ташкил қилса, бир йилда ошхона хизматидан $900 \cdot 289=260100$ та хўрандалар фойдаланган бўлади.

Бу ҳолда ошхонани хизмат қилиш қувватини ишлатиш коэффициенти $=260100:313276=0,815$, яъни 81,5 % ишлатилган бўлади.

Таъдил жараёнида ушбу кўрсаткични динамик суръатини ҳисоб-китоб қилиб, унга баҳо бериш лозимдир.

Овқатланиш корхонасининг чакана товар айланмаси ва
махсулот ишлаб чиқарини

№	Махсулотлар ва товарлар	Ўл- чов бир- лиги	Махсулотни тайёрлашга сарфланган хом ашё ва сотиб олинган товарларни буфет ва савдо тармоғи орқали сотини										Узгартириллар (+;-)				Баҳоси		Бего индекси
			Ўтган йил		Хисобот йили		Хисобот йили		Режага нисбатан		Ўтган йилга нисбатан		Ўтган йил	ҳақи- қатда					
			соли	чаканар баҳола, минг сўм	соли	чаканар баҳола, минг сўм	соли	чаканар баҳола, минг сўм	соли	чаканар баҳола, минг сўм	соли	сўм- маси			соли	сўм- маси			
			Режалар		Хисобот йили		Хисобот йили		Режага нисбатан		Ўтган йилга нисбатан		14	15	16				
1	2	3	4	5	6	7	8	9											
1	Ўш ва паррақда	тонна																	
13	Жами озиқ- овқатлар	МИНГ СЎМ	X		X		X		X						X				
14	Темаки махсулотлари	МИНГ ДОНА																	
16	Бошқа озиқ- овқатлар	МИНГ СЎМ	X		X		X		X					X					
17	Жами озиқ- овқатлар	МИНГ СЎМ	X		X		X		X					X					
18	Умумий товар айланма (13-17)	МИНГ СЎМ	X		X		X		X					X					

14.3. Умумий овқатланиш корхоналарида товар захираларининг хусусиятлари

Умумий овқатланишда товар захиралари уларни ишлатилишига қараб ҳар хил шаклларга турланади.

Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

Биринчидан, хом ашё захиралари, булар тайёр овқатларни ишлаб чиқаришга мўлжалланган, омборларда, ошхона (кухня)ларда сақланаётган маҳсулотлардан таркиб топади;

Иккинчидан, сотишга мўлжалланган тайёр маҳсулотлар захиралари, буларга пиширилган овқатлар, тайёрланган кулинария ва кондетер маҳсулотлари, ярим фабрикатлар, салатлар қабила қиради;

Учинчидан, буфетлардаги товар захиралари.

Буларни ҳаммаси шакли, мақсадидан қатъий назар товар захиралари деб юритилади.

Умумий овқатланишда товар захираларини ўзига хос хусусиятлари:

биринчидан, овқатланиш корхоналарида захиралар ишлаб чиқариш билан ҳамда сотиш билан боғлиқ. Ишлаб чиқариш бир томондан хом ашё билан, иккинчидан томондан яримфабрикатлар билан таъминланади, сотиш билан боғлиқ захиралар эса сотишга мўлжалланган тайёр маҳсулотлар, ярим фабрикатлар ва сотиш учун сотиб олинган товар захиралари билан боғлиқ. Шундай қилиб, овқатланиш корхоналари захираларини назарий жиҳатдан ишлаб чиқариш захиралари ва товар захираларига ажратиш мумкин, лекин амалиётда бундай тақсимланмайди, ҳаммаси товар захиралари деб юритилади;

иккинчидан, овқатланиш корхоналарининг товар захираларининг яна бир хусусияти уларни миқдори (сақланиш нуқтаи назаридан) ва ҳажми чегараланганлигидадир. Чунки овқатланиш корхоналарини товар таъминотчилари яқин масофада жойлашган бўлади, улар товарларни ва хом ашёни кам ҳажмда ва тез-тез етказиб бериши зарур. Булардан ташқари овқатланиш корхоналарини хом ашёлари тез бўзулувчи хусусиятга эгаллиги,

уларни узок муддатга сақлаш мумкин эмаслигини талаб қилади, бу ҳам захираларни миқдorigа таъсир қилади;

учинчидан, овқатланиш корхоналарида ишлаб чиқариш захираларини ҳиссаси юқоривроқ, яъни ҳажман кўпроқ, сотиш учун сотиб олинган товар захираларини суммаси камроқ бўлсада, уларни нисбий кўрсаткичлари миқдори (кунлар ҳисобида) тескари пропорцияда. Бу хусусиятлар ҳам улардаги хом ашё ва товарларни сақлаш олдги муддатларидан келиб чиқади.

Амалиётда товар захираларини ҳисоб-китоби, таҳлил қилиш ва режалаштириш хом ашё, тайёр маҳсулотлар, ярим фабрикатлар ва товарларга бўлинимайди, уларни кўрсаткичлари суммаси, натурал (тонна, литр, дона) ҳисобида ва кунлар ҳисобида, товар айрибошлаш тезлиги (кунлар ва мартаба) умумий овқатланиш корхонасининг умумий товар айланмасига нисбатан ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, назарий жиҳатдан ишлаб чиқариш билан боғлиқ захираларни, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш айланмасига, сотиш учун сотиб олинган товар захираларини, сотиб олинган товарларни сотиш айланмасига нисбатан ҳисоб-китоб қилиш мақсадга мувофиқ ва бунда захиралар ҳолатига объектив ва реал баҳо бериш имконияти яратилади.

Товар захираларини таҳлил қилишда ва режалаштиришда юқоридаги кўрсаткичларга асосланган ҳолда ва чакана савдода ишлатилган усуллар орқали амалга ошириш лозим бўлади. Ушбу усулларни ўқув қўлланманинг «Савдо иқтисодиёти» I қисмида ёритилган.

14.4. Умумий овқатланиш корхоналарида товар айланмасини режалаштириш ва маҳсулот ишлаб чиқариш дастури

Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмаси ва маҳсулот ишлаб чиқариш дастури бир-бири билан тигиз боғлиқликда бўлганлиги учун, ушбу кўрсаткичлар биргаликда режалаштирилади.

Умумий овқатланиш корхоналарида ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотишдан товар айланмасини миқдори улар ишлаб чиқарган

махсулотлар (тушлик, кулинар, кондитер, яримфабрикатлар, салатлар, ичимликлар) ҳажми ва уларни баҳосидан боғлиқдир. Шунинг учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш дастури олдин ҳисоб-китоб қилинади ва кейин ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш ҳажми аниқланади.

Умумий овқатланиш корхонасини маҳсулот ишлаб чиқариш дастури куйидаги маълумотлар асосида ишлаб чиқилади:

- ўтган йиллар ва жорий йилга корxonани товар айланиш ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва таркиби таҳлили натижалари;

- хизмат кўрсатилаётган аҳолининг ҳолати, ўтган йиллардаги ўзгариш суръати ва келажак даврга ҳисобланган сони, таркиби;

- корxonанинг ишлаб чиқариш қуввати, аҳолини хизмат билан камраб олиш қобилияти ва ушбу кўрсаткичлардан фойдаланиш коэффициентлари;

- хизмат кўрсатилаётган контингент жон бошига сотилган маҳсулотлар бирлиги (1 кишига тўғри келган таом- I, II таомлар) кондитер, кулинария маҳсулотлари, суюқлик ичимликлар, салатлар ва бoshқалар;

- аҳолини талабини ўрганиш натижалари ва корxonани режалаштирган менюси;

- корxonани режалаштирган даврга иш режими;

- корxonани хом ашё, яримфабрикатлар ва сотиш учун сотиб олинadиган товарлар билан таъминланиши ҳажми ва таркиби (ассортиментлари бўйича) тузилган шартномалар асосида;

- ҳар хил техник-иқтисодий норма ва нормотивлар.

Умумий овқатланиш корxона (шахобча)лари уларни типларидан келиб чиқиб, ҳар хил шарoитда ишлайди, ҳар хил ҳажмда ва ассортиментда маҳсулот ишлаб чиқаради. Ушбу кўрсаткичлар уларнинг типларидан (ошxона, ресторан, кафе); ихтисослашганлиги (диета овқатлари, тез хизмат қилиш, оилавий марoсимлар ўтказиш, ишчи-хизматчиларга, ўқувчиларга хизмат қилиш ва хоказолар); хизмат кўрсатилаётган контингентни стабиллиги (ўзгарувчанлиги) ва таркибидан боғлиқдир. Шунинг учун ҳар бир конкрет

шароитга қараб маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми ва таркибини тегишли усуллардан фойдаланилган ҳолда режалаштириш зарур бўлади.

Умумий овқатланиш корхона (шоҳобча)сида маҳсулот ишлаб чиқариш режасини тузишни айрим усулларини кўриб чиқамиз.

Нисбатан кўп ўзгармас контингентга хизмат қиладиган овқатланиш корхона (шоҳобча)ларда (ишлаб чиқариш корхоналаридаги, мактаблардаги, олий ва ўрта махсус таълим юрғларидagi, қурилишдаги, транспорт корхоналаридаги ва бошқа жойлардаги ошхоналар) маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва таркибини хизмат кўрсатилаётган контингент сони ва битта истеъмодчига тўғри келадиган таом (кун, ҳафта, ой, квартал, йил) орқали ҳисоб-китоб қилиш тавсия қилинади.

Ушбу ҳисоб-китобларни қуйидаги формулалардан фойдаланган ҳолда амалга ошириш мумкин.

Бир киши бир кунда истеъмол қиладиган таомлар сони ($B_{i,6}$): ўтган йилларда ўртача ёки жорий (базис) йилда ишлаб чиқарилган таомлар (I, II ва бошқалар) ($\sum B_{i,6}$) бир кунда овқатланган контингентни ўртача сони (\bar{K}_6) ва ошхонани ушбу даврда ишлаган кунлари (T_6) орқали аниқланади. Бу ерда:

$$B_{i,6} = \sum B_{i,6} : (\bar{K}_6 \cdot T_6)$$

Бу кўрсаткич орқали овқатланиш корхона (шоҳобча)сини, ойлик, кварталлик ёки йиллик маҳсулот ишлаб чиқариш (таомлар) микроини ($Q_{p,6,n}$) қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$Q_{p,6,n} = B_{i,6} \cdot \bar{K}_n \cdot T_n$$

Бу ерда: $\bar{K}_n \text{ ва } T_n$ - тегишлича режалаштирилган йилга кўрсаткичлар.

Таомлар сонини режалаштирилган йилга ўртача баҳоларга кўпайтириш орқали тушлик овқатларни сотиш суммаси аниқланади.

Умумий овқатланиш корхона (шоҳобча)лари хизмат қиладиган контингенти доимий бўлмаган ҳолларда (ресторан, кафе, умумий ошхоналар, тамаддиҳоналар) уларни контингентини аниқлаш аллақанча мураккаброк. Бундай корхона ва шоҳобчалар учун маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми

аҳолини талабини ўрганиш асосида, хўрандаларни давомади, бир хўрандага тўғри келган таомлар сони (кун, ҳафта, ой), режалаштирилган меню, корхона (шоҳобча)ни ишлаб чиқариш қуввати, хўрандаларга хизмат килиш имконияти ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда ҳар хил усулларни қўллаш орқали ҳисоб-китоб қилиниши мумкин.

Масалан, режалаштирилган меню орқали ҳисоб-китоб қилинса, ушбу кўрсаткич бир кунга эмас, бир неча кунга, ҳафта, ой, квартал ва йилга ҳисоб-китоб қилинишини талаб қилинади.

Режалаштирилган меню – бу бирон бир даврга корхона (шоҳобча) сотишга тайёрлайдиган овқатларнинг рўйхатидир. Ушбу рўйхатда овқатни таркиби, оғирлиги ёки ҳажми ва баҳоси кўрсатилади.

Менюни ҳафталик режасини тузиш учун қуйидаги жадвалдан фойдаланиш мумкин.

14.4.1-жадвал
Ҳафталик меню ва ўртача бир кунлик овқатлар
тайёрлашни ҳисоб-китоби
(сони, дона)

Таомлар гурлари	ҳафта кунлари							ҳафта-лик таомлар сони	Ўртача бир суткалик таом тайёрлаш
	Душанба	Сешанба	Чоршанба	Пайшанба	Жума	Шанба	Якшанба		
Биринчи овқатлар: 1. _____ 2. _____ 3. _____									
Иккинчи овқатлар 1. _____ 2. _____ 3. _____									
Салатлар 1. _____ 2. _____ 3. _____									
Ширинликлар 1. _____ 2. _____ 3. _____ ва ҳоказолар									

Менюни тузишда уни таркибини ўтган йилларга чуқур таҳлил қилиш, корхона (шаҳобча)ни имкониятларини эътиборга олиш, контингентни талабини ўзгариб бориш тенденцияларини ва бошқа омилларни ҳисоб-китоб қилиш зарур бўлади.

Режалаштирилган даврга овкатлар тайёрлаш режаси қуйидагича аниқланади: бир суткада тайёрланадиган овкатлар сони (турлари бўйича) ҳисоб-китоб қилинади ва улар овкатхонани режалаштирилган иш кунларига кўпайтирилади. Таомлар сонини режалаштириш даврига мўлжалланган ўртача баҳосига (бухгалтерия маълумотлари асосида аниқланади) кўпайтириш орқали овкатлар ишлаб чиқариш бўйича товарлар айланишини ҳисоблаш имкониятини беради.

Умумий овкатланиш корхона (шаҳобча)ларида овкатлар тайёрлаш режасини тузиш уларни ишлаб чиқариш қуввати ва хўрандаларга хизмат қилиш имконияти (суткада катнашувчиларни ўтказиш салоҳияти) кўрсаткичларини ишлатиш ҳам мумкин.

Умумий овкатланиш корхона (шаҳобча)сини ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларини сотишдан товар айланмасини аниқлаш учун ишлаб чиқарилган таомлар (тушлик маҳсулоти деб юритилади) билан бир қаторда бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш (спиртсиз ичимликлар, кандитор ва кулинар маҳсулотлар, яримфабрикатлар ва бошқа ун маҳсулотлари) ҳажми ҳам ҳисоб-китоб қилинади.

Бундай ҳисоб-китоблар учун ўтган йиллар маълумотларини таҳлил қилиш натижалари, аҳоли талабини қондириш (талабни ўрганиш маълумотлари), контингентни ҳолати ва келажакдаги сони ва таркиби, корхона (шаҳобча)ни ишлаб чиқариш қуввати, хўрандаларга хизмат қилиш салоҳияти, уларни моддий ресурслар билан таъминланиши каби кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда режалаштирилади.

Сотиб олинган товарларни сотиш бўйича товар айланмаси ҳажминини режалаштиришда корхона (шаҳобча)ларни типига қараб мавжуд буфетлар имконияти, ўтган йиллар кўрсаткичларини таҳлили натижалари, ушбу

товарлар билан таъминланиш имконияти кабиларни ҳисобга олинади ва тегишли усуллардан фойдаланади.

Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни улгуржи сотиш овқатланиш корхона (шаҳобча)сини ишлаб чиқариш қуввати, ўтган йиллар маълумотлари ва режалаштирилган даврга тузилган шартномалар асосида ишлаб чиқилади.

14.5. Умумий овқатланиш корхоналарида ҳам ашё таъминоти ва маҳсулотлар баланси

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларини самарали фаолият юритиши, тавара йланиши режасини, ишлаб чиқариш дастурини бажариш, зарурий товарлар ва ҳам ашёлар захираларини яратиш учун уларни керакли озик-овқат маҳсулотлари (ҳом ашё) ва товарлар билан мунтазам таъминлаш зарур.

Ҳозирги шароитида таъминот масаласини хўжалик субъектлари мустақил (айрим шароитларда, ҳолларда, маҳаллий ҳокимият ва ҳукумат аралашини мумкин бўлган жараёнлар мавжуд) таъминотчилар билан тўзган шартномалар ва бозорлардан сотиб олиш орқали ҳал қиладилар.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобчаларини) ҳам ашё ва истеъмол товарлари билан таъминлаш манбалари қуйидагилар ҳисобланади:

- озик-овқат маҳсулотлари саноати корхоналари;
- қишлоқ хўжалиги субъектлари (фермер ва дехқон хўжаликлари);
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш ва сотиш билан шуғулланувчи махсус базалар, омборлар;
- истеъмол товарлари савдоси билан шуғулланувчи улгуржи савдо базалари ва омборлари;
- чакана савдо корхона (шаҳобча)лари;
- ҳар хил воситачилар;

- бошқа умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари (яримфабрикатлар, кондитер ва кулинар маҳсулотларни улгуржи сотувчилар);

- деҳқон бозорлари.

Ўз маҳсулотларини товар айланмасига ва ишлаб чиқариш миқдори ҳамда сотиб олинган товарларни товар айланмасидан келиб чиққан ҳолда корхона (шаҳобча)ни ҳам ашё ва товарлар билан таъминлаш режаси ишлаб чиқилади. Ушбу режа маҳсулотлар балансини ташкил қилади ва унинг таркибида ҳам ашё ва товарларнинг захиралари режалаштирган даврнинг бошига ва уларнинг нормативлари даврнинг охирига, товар айланмаси ҳамда ҳам ашё ва товарларни келтириш режаси кўрсатилади.

Маҳсулотлар балансини тузиш учун ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш ва сотиб олинган товарларни сотиш бўйича товар айланмасини умумий ҳажми, ассортимент таркиби, ишлаб чиқариш дастури билан бир каторда асос бўлиб, ўртача бир кунлик овқатларни сотиш режаси, ҳар бир овқат турлари бўйича сарфланадиган маҳсулотларни (ҳам ашё ва товарларни) нормаси (овқатлар реценти деб юритилади) ҳамда ҳам ашё ва товарларни ўртача баҳолари ишлатилади.

Ушбу кўрсаткичлар асосида ҳам ашё ва товарларга бўлган эҳтиёж миқдори ҳисобланади.

Овқатларнинг турлари ва уларга сарфланадиган маҳсулотлар нормасидан келиб чиқиб, овқатларни гуруҳлари (масалан, гўштли, сутли, сабзавотли ва ҳоказолар) бўйича гўшт, картошка, пиёз, сабзавот, ун, крупа, макарон ва гуручлар каби асосий маҳсулотларни ўртача тортқичли нормаси аниқлаб олинади. Унинг учун қуйидаги формула ишлатилади:

$$\bar{X} = \frac{x_1 q_1 + x_2 q_2 + \dots + x_n q_n}{q_1 + q_2 + \dots + q_n} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i q_i}{\sum_{i=1}^n q_i}$$

бу ерда: X_i – i таомга сарфланадиган маҳсулот нормаси (граммда);

q_i – i - таомнинг ишлаб чиқариш режаси (дона), ёки унинг

овқат гурухи таркибидаги хиссаси, %.

Маҳсулотнинг умумий ҳажми (Q) ўртача тортқичли нормани ишлаб чиқариладиган овқат гурухининг умумий сонига кўпайтириш орқали куйидаги формула орқали аниқланади:

$$Q = \bar{X} \cdot \sum_{i=1}^n q$$

ҳисоб-китобларни осонлаштириш учун маҳсулотларни сарфлаш нормаси 100 га ёки 1000 га таомга келтирилиб олинishi ҳамда алоҳида овқат турларини умумий овқат гурухидаги хиссаси, % да ишлатилиш мумкин.

Юқорида келтирилган ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун куйидагича жадваллардан фойдаланишни тавсия қиламиз.

14.5.1-жадвал

Биринчи овқатлар учун маҳсулотлар сарфини ўртача тортқичли нормаси

(граммда)

Таомлар номи	Овқат гурухидаги хиссаси, %	Гўшт		Картошка		Сабзавотлар	
		бир таомга нормаси	фонз-ли кўрсаткич	бир таомга нормаси	фонз-ли кўрсаткич	бир таомга нормаси	фонз-ли кўрсаткич
1	2	3	4=2·3	5	6=2·5	7	8=2·7
1. Шўрва							
2. Маства							
ва ҳоказо							
	100,0						

Жадвалдаги 4,6,7 ва ҳоказо қаторлар жамини 100 га бўлиш билан маҳсулотларни ўртача тортқичли нормаси аниқланади.

Бошқа ўзида ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар (яримфабрикат, кондитер, кулинар таомлар) учун хом ашёга бўлган эҳтиёжи ҳам уларни ишлаб чиқариш миқдори ва сарфланадиган хом ашёлар нормасидан ёки ўтган йиллардаги ҳақиқий сарфлардан келиб чиқиб ҳисобланади.

Сотиш учун сотиб олинadиган товарларга эхтиёж уларни товар айланмаси ва товар захираларини давр бошига ҳақиқий суммаси ва давр охирига режалаштирилган нормотив миқдоридан келиб чиқиб, уларни баланс боғлиқлиги формуласи билан аниқланади.

Умумий овқатланиш корхона ва шохобчаларида товар захираларини таҳлили ва нормалаштирини чакана савдонинг кўрсаткичларига мос келади. Ушбу масалаларни кўришда товар захираларини ўзи ишлаб чиқарadиган маҳсулотлар билан боғлиқ бўлган хом ашё захиралари ва сотиш учун сотиб олинган товарлар билан боғлиқ товар захираларига ажратиб ўрганиш ва уларни кунлар ҳисобида аниқлашда тегишли товар айланишларига ҳисоб-китоб қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

14.5.2-жадвал

Маҳсулотларга бўлган эхтиёж

Маҳсулотлар номи	Ўлчов бирлиги	Биринчи таом		Иккинчи таом				ва хоказо овқатлар турлари бўйича	Жами	Ўртача бозор баҳоси, сўмда	Харажатлар суммаси, минг сўмда
		режада сони-		гўшти		унли					
		$\sum_{i=1}^n q$		режада сони-		режада сони-					
		$\sum_{i=1}^n q$		$\sum_{i=1}^n q$		$\sum_{i=1}^n q$					
		\bar{x}	Q	\bar{x}	Q	\bar{x}	Q				
1	2	3	4	5	6	7	8	П-2	П-1	П	
Гўшт											
Ун											
Картошқа											
Балиқ											
ва хоказо											

Таянч иборалар: Товар айланмаси, товар захиралари, товар таъминоти, хом ашё, ишлаб чиқариш қуввати, хўрандаларга хизмат қилиш салоҳияти, хом ашёларни сарфлаш нормаси, рецепт, ишлаб чиқариш дастури.

Такрорлаш учун саволлар

1. Умумий овқатланиш соҳасининг товар айланмаси кўрсаткичини моҳиятини ёритинг.
2. Товар айланиш қандай таснифланади?
3. Ишлаб чиқариш дастури моҳиятини ёритинг.
4. Товар айланиш кўрсаткичларини таҳлил қилишни хусусиятлари нималардан иборат?
5. Товар айланишни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар ишлатилади? Уларни ҳисоблаш усулларини айтинг.
6. Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари товар айланиш режалаштириш усулларини ёритинг.
7. Ишлаб чиқариш қуввати моҳиятини айтинг. Бу кўрсаткич қандай аннқланади?
8. Савдо залини харидорларга хизмат қилиш салоҳияти нима? Бу кўрсаткич қандай ҳисобланади?
9. Ишлаб чиқариш дастурини тузиш хусусиятларини ёритинг.
10. Хом ашёга бўлган эҳтиёж қандай ҳисобланади?
11. Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий кўрсаткичларини айтиб ўтинг.

- 15-БОБ Умумий овқатланиш корхоналарининг моддий ва молиявий ресурслари**
- 15.1. Асосий фондлар тушунчаси, таркиби ва баҳолалиши
- 15.2. Асосий фондларнинг кўрсаткичлари
- 15.3. Айланма фондлар (маблағлар) тушунчаси, ҳаракати ва аҳамияти
- 15.4. Молиявий ресурслар моҳияти ва уларни умумий овқатланиш корхоналари самарадорлигини оширишдаги аҳамияти

15.1. Асосий фондлар тушунчаси, таркиби ва баҳолалиши

Умумий овқатланиш корхоналари ресурслари таркиби, кўрсаткичлари ва уларнинг аниқлалиш йўллари хусусида фикр юритишдан олдин айрим статистик маълумотларга эътиборимизни қаратсак мақсадга мувофиқ бўлади. 2012 йил 1 январ ҳолатига республикамызда 605,1 минг ўриндикка эга бўлган 14726 та умумий овқатланиш корхонаси фаолият юритган бўлиб, ҳар 10000 кишига ўртача 5 та умумий овқатланиш корхонаси тўғри келган. Умумий овқатланиш корхоналарининг сони 2012 йилда 2008 йилга нисбатан 1545 тага кўпайган. Бу уларнинг асосий фондлари ҳажмининг ҳам ортиб бораётганидан далилат беради.

Асосий фондлар моддий ресурсларнинг бир қисмини ташкил қилади. Бухгалтерия ҳисобига мувофиқ асосий фондларга ишлатиш даври бир йилдан юқори бўлган, моддий активлар қиймати киради. Бундан келиб чиқадики, асосий фондларни натурал-моддий кўринишда фаолият жараёнида кўп йиллар хизмат қилади, яъни шакли ўзгармайди ва ўз қийматини қисман товар қийматигаўтказиб боради.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг асосий фондлари иқтисодиётга оид алабиётларда умуман тан олинган тарифга биноан маҳсулотларни ишлаб чиқариш, тақсимот, сотиш ва истеъмолни ташкил қилиш жараёни учун зарур бўлган меҳнат қуроқларининг пулдаги ифодаси тушунилади.

Асосий фондлар фаолият жараёнида ўз натурал-моддий шаклини ўзгартирмайди ҳамда ўз қийматини ҳар бир ишлаб чиқариш жараёнида

такрорланиш даврида жисмоний ва маънавий эскириши меъёрига қараб, қисман маҳсулот қийматига ўтказиб боради.

Бухгалтерия ҳисобига мувофиқ умумий овқатланиш корхоналари асосий фондлари (воситалари) деганда «... узок муддат давомида хўжалик фаолиятини юритишда, шунингдек маъмурий ва ижтимоий-маданий функцияларини бажариш учун ишлатиладиган моддий активлар тушунилади»². Бухгалтерия ҳисоботида «моддий активлар» қиймат кўрсаткич сифатида ишлатилади.

Назарий жиҳатдан асосий фондлар – бу инсонни меҳнат предмет (буюм, нарса)ларига таъсир ўтказиш учун ишлатиладиган меҳнат қуроллари мажмуасидир. Унинг таркибига жиҳозлар, машиналар, асбоб-ускуналар, бинолар, иншоатлар, транспорт воситалари, меҳнат буюм (нарсаларини) сақлаш учун қурулмалар ва ҳоказолар. Ер умумий меҳнат воситаси ҳисобланади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг асосий фондларига таъриф бериш назарий ва амалий жиҳатдан асосли бўлиб ҳисобланади. Чунки: биринчидан, қурол – бу натурал моддий шаклдир, у қуролни англатади; иккинчидан, асосий фондларга нафақат фаолият жараёнида бевосита иштирок этадиган меҳнат қуроллари қиймати киради, унга фаолият юритиш учун зарур бўлган маъмурий, ижтимоий-маданий тавсифга эга бўлган меҳнат қуроллари қиймати ҳам киради; учинчидан, асосий фондларга айрим меҳнат қуроллари қиймати киритилмайди; тўртинчидан, асосий фондлар қиймат кўрсаткичи бўлиб, уни натурал-моддий шакли (кўриниши) фаолиятда жисмонан ишлатилади; бешинчидан, «фонд» сўзи рус тилидан келиб чиқиб, пул маблағларини англатади. Айрим ҳолларда фонд - ғамлаб кўйилган нарса, масалан, айрим ресурсларга уруғлик фонди, суғурта фонди каби ибораларни ишлатиш

² Ҳрадов К.Б. Савдода бухгалтерия ҳисоби ва статистика тартиби. Тошкент: «Иқтисодий ва ҳуқуқ дониши» нашриёт уйи. – 2004. – 220-бет.

амалиётда қабул қилинган. Булар меҳнат қуроқларига таллуқли бўлиб, тушунчалар умумий «фонд» сўзи мазмунидан истесно деб ҳисоблаймиз.

Шундай қилиб умумий овқатланиш (бошка тармок ва соҳаларга ҳам тегишли) корхона (шаҳобча)ларини асосий фонди – бу уларни хўжалик фаолиятини юритишда бевосита ва билвосита иштирок этадиган, бир йилдан кам бўлмаган муддатда хизмат қиладиган, меҳнат қуроқлари қийматининг пулдаги ифодасидир.

Ушбу таърифдан келиб чиқиб, асосий фондлар – бу иқтисодий категориядир ва хўжалик фаолиятидаги иқтисодий муносабатларни шаклланиш жараёнида иштирок этади.

Улар умумий овқатланиш корхоналари фаолиятида ишлатиладиган меҳнат қуроқларининг қийматидан иборат бўлиб, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш шаклларига бўлинади.

Ишлаб чиқаришга тааллуқли асосий фондларга умумий овқатланиш корхоналарида тўғридан-тўғри маҳсулотларни ишлаб чиқариш, олди-сотди жараёнини ва умумий овқатланиш хизматларини амалга оширишда қатнашадиган меҳнат қуроқлари қиради.

Шундай қилиб, асосий фондлар – умумий овқатланиш жараёнида узок муддат, кўп маротабалаб иштирок этадиган, ўз қийматини товарларга қисман ўтказиб турадиган меҳнат қуроқларини қийматининг пулдаги ифодасидир.

Ноишлаб чиқаришга тааллуқли асосий фондлар таркибига умумий овқатланиш корхоналарига тааллуқли маъмурий ва илмий-тадқиқот ташкилотларга қарашли бинолар, иншоотлар, жихозлар, уй-жой, коммунал хужалиги, клублар, стадионлар, боғчалар, санаториялар, поликлиника, шифохоналардаги меҳнат қуроқлари қиради.

Асосий фондлар олди-сотди ва умумий овқатланиш хизмати жараёнларида ўзини натурал-моддий шаклини саклаб қолган ҳолда, кўп мароталаб, узок муддатда хизмат қилиши, ўз қийматини аста-секин товар қийматиғаўтказиши, қийматини айланиш хусусияти (аста-секин истеъмол

килиниши ва бир вақтда шаклан ўзгариши) билан айланма фондлардан кескин фарқ қилади.

Шу сабабли товар ресурслари, пул маблағлари асосий фонд бўла олмайди.

Асосий фондлар қиймат кўрсаткич сифатида ва унинг натурал-моддий шакли ҳисоб-китоб қилинади, таҳлил қилинади ва режалаштирилади.

Умумий овқатланиш корхоналарида асосий фондларнинг натурал-моддий таркиби (элементлари) 14 та катта гуруҳ бўйича тавсифланади. Улар қуйидагилардан иборат:

- I – архитектура – қурилиш объектлари (дўконлар, омборлар, умумий овқатланиш корхоналари ва ҳ.к.);
- II – иншоотлар, қурилиш объектлари, ҳар хил маҳсулотларни (нефть) сақлайдиган жойлар, кўприк иншоотлари, ҳар хил қудуқлар, сув чиқарувчи иншоотлар, ҳар хил тўсиклар (девор) ва ҳ.к.;
- III – ўзатма механизмлар, электр ўзатмалари, буг, сув ўзатмалари ва иншоотлари, телефон ўзатмалари ва ҳ.к.;
- IV – машина ускуналар: бугланувчи машиналар ва қозонлар, электр машиналари. ўзи юрар ёки силжийдиган электростанциялар, компрессорлар, кўтарувчи кранлар, товарларни қадоклаш учун ускуналар, технологик ва иссиқлик берувчи ускуналар, автомат машиналар: савдо автоматлари, ўлчов қуроллар -- дозаторлар ва ҳ.к. ҳамда ўлчайдиган ва бошқарадиган асбоблар, лаборатория ускуналари қиради;
- V – асбоблар ва ҳар хил меҳнат қуроллари, материалларни қайта ишлаш учун ҳар хил мосламалар;
- VI – хўжаликдаги ишлаб чиқариш асбоб-ускуналари: ишчи столлар, пештахталар, савдо шкафлари, идишлар қўйиладиган ҳар хил асбоб-ускуналар, товарлар ва бошқа нарсаларни сақлайдиган тоқчали ускуналар (стеллаж) ва ҳ.к.;

VII транспорт воситалари: автомобил воситалари, тракторлар, мотороллерлар, мотоцикллар, ҳаракатчан сув транспорти воситалари, омборхоналардаги кўтарувчи транспорт воситалари ва ҳ.к.;

VIII хўжаликдаги мебеллар, ёнмайдиган шкафлар, ёзадиган машинкалар ва ҳ.к.;

IX – компьютер техникаси – компьютер, сканер, принтер, калонка, электрон почта, факс ва ҳ.к.;

X – ишчи ва маҳсулдор ҳар хил ҳайвонлар (от, туя, сгир, чўчка ва бошқа ҳайвон ва паррандалар);

XI – кўп йиллик ҳосил-мева берадиган дарахтлар, ўсимликлар ва ҳудуддаги ҳар хил кўкатлар;

XII – ерлар, суғориладиган мелиорацияга тегишли иншоотлар, сув хавзалари, ер участкалари;

XIII – кутубхоналар ва кутубхоналардаги асбоб-ускуналар;

XIV – ишлатиш муддати бир йилдан кўп бўлган меҳнат қуроллари.

Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий фондлари маҳсулот ишлаб чиқаришда, олди-сотди ва савдо хизмати, истеъмолни ташкил қилиш жараёнларида ўзини натурал-моддий шаклини сақлаб қолган ҳолда, кўп мароталаб, узок муддатда хизмат қилиши, ўз қийматини аста-секин товар қийматига ўтказиши, қийматини айланиш хусусияти (аста-секин истеъмол қилиниши ва бир вақтда шаклан ўзгариши) билан айланма фондлардан кескин фарқ қилади.

Шу сабабли товар ресурслари, пул маблағлари асосий фонд бўла олмайди.

Асосий фондлар фаол (актив) ва пассив меҳнат қуролларига бўлинади. Асосий фондаларнинг фаол (актив) қисмига -- машиналар, ускуналар, ўлчаш, созлаш асбоблари ва қурилмалари, компьютер ва ҳисоблаш техникаси (касса аппаратлари), транспорт воситалари кабилар қиради. Юқорида келтирилган тавсифни III, IV, V, VI, VII, VIII ва IX бандларида келтирилган асосий фондалар элементарини киритиш мумкин.

Пассив асосий фондларга савдо жараёнини амалга оширишга шарт-шароит яратадиган меҳнат қуроллари, яъни бинолар, иншоотлар киради. Асосий фондаларнинг хизмат қилиш даври, улар қийматини айланиш вақти билан белгиланади.

Асосий фондлар – мулк шаклига, ишлаб чиқаришга алоқаси, амортизацияга нисбатан, амортизация нормасига биноан ва солиққа тортилишига нисбатан тавсифланади.

1. Мулкка нисбатан - хусусий ва арендаданган.
2. Ишлаб чиқаришга қатнашиши бўйича – ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш (савдода ишлаб чиқаришга - савдога олди-сотдига тааллуқли қуроллар ва ноишлаб чиқаришга – маъмурий бинолар, иншоотлар, жиҳозлар, уй-жой, коммунал хўжалиги, клублар, стадионлар, боғчалар, шифохоналар).
3. Амортизацияга нисбатан – амортизацияланувчи ва амортизация қилинмайдиган. Охиригисига – ишчи ва маҳсулдор хайвонлар, кутубхона фонди, кўп йиллик экинлар, ўрнатилмаган жиҳозлар, консервация қилинган воситалар (ЎзРВМ қарори асосида), тўла амортизацияланган воситалар.
4. Амортизация нормалари қуйидаги 15.1.1 жадвалда келтирилган.

Ўзбекистон Республикасида асосий воситалар бўйича амортизация нормалари

	Асосий воситаларнинг номи	Амортизация-нинг энг юқори нормаси, фоизларда
	Бинолар, иморатлар ва иншоотлар	5
	Узатиш қурилмалари	8
	Кучқувват берадиган машиналар ва ускуналар	8
	Фаолиятнинг турлари бўйича иш машиналари ва ускуналар (ҳаракатланувчи транспортдан ташқари)	15
	Ҳаракатланувчан транспорт: -темир йўлнинг ҳаракатдаги таркиби; -денгиз, дарё кемалари, балиқчилик саноати кемалари; -ҳаво транспорти.	8
	-автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби; -ишлаб чиқариш транспорти; -енгил автомобиллар ва таксилар; -саноат тракторлари.	20
	-коммунал транспорт; -махсус вахта вагонлари.	10
	-бошқа транспорт воситалари	20
	Компьютер, периферия қурилмалари, маълумотларни қайта ишлаш ускуналари	20
	Бошқа гуруҳларга киритилмаган қатъий белгиланган активлар	10

Умумий оьқатланиш корхона (шаҳобча)лари асосий фонди натурал моддий шакли бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш (айрим ҳолларда таксимлаш) ва ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни ўз жойида истеъмол қилинишини таъминлашда ҳамда сотиб олган товарларни сотиш жараёнида иштирок этади. Бу жараёнлардан иштирок этмайдиганлари ҳам мавжуд. Ушбулар нуктаи назаридан асосий фондларни бошқа тармоқлар ва

соҳалардан фарқли ҳолда қуйидаги гуруҳларга тақсимлашни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган меҳнат воситаларига (корхонаи кухняси ва ундаги жиҳозлар);

- овқатларни истеъмол қилишни таъминлашда иштирок этадиган меҳнат воситаларига (овқатланиш залига қарашли бино, иншоотлар, жиҳозлар);

- сотиб олинган товарларни сотиш жараёнида ишлатилаётган меҳнат воситаларига (буфет ва ундаги жиҳозлар);

- маъмурий, ижтимоий-маданий функция бажарётган меҳнат воситалари (маъмурий бино, иншоотлар, жиҳозлар, автотранспортлар, медицина, кутубхона, клубларга тегишли, атрофни гўзаллаштиришга, табиатни муҳофаза қилишга, ёнгинга қарши хавфсизликка тегишли ва бошқа меҳнат воситалари)га.

Меҳнат воситаларининг қуйидагилари асосий фонд таркибига киритилмайди: махсус кийимлар; ошхона дастурхони ва сочиклари, идиш товоғи ва анжомлари. Булар айланма маблағлари таркибига киради.

Бундай тақсимот асосий фондлари функционал вазифаси бўйича ўрганиш ва баҳолашни таъминлайди.

Асосий фондлар баҳоланиши – бошланғич қиймати, тикланиш қиймати, қолдик қиймати бўйича баҳоланади.

Бошланғич қиймати – асосий фондни сотиб олиш қиймати, уни ташиш, урнатиш, монтаж, ишлатиш учун ишчиларни уқитиш харажати, бож харажатлар ва ҚҚС (қўшимча қиймат солиғи) йиғиндиси.

Тиклаш қиймати – бошланғич қиймати қайта баҳолаш ҳисоби билан ва кенгайтириш, реконструкция қилиш ва модернизация қилиш учун кетган харажатлар йиғиндиси.

Қолдик қиймати – бошланғич қийматидан амортизация жамғармасини ажратиб ташлангандан қолган қисми.

Асосий фондларни ишлатишда уни ишлаб чиқариш эскириши кўрсаткичи ишлатилади. Бу кўрсаткич асосий фондларни бирор бир даврида товарларгаўтказилган истеъмол қиймати билан белгиланади.

Асосий фондларни эскириши икки хил тарзда бўлиши мумкин.

Биринчидан, жисмоний эскириш, уларни техник ишлатилиш хусусиятини ишлаб чиқариш жараёнида ёки табиий шарт-шароитлар натижасида йуқолиши, емирилиши натижасида руй беради.

Иккинчидан, рухан эскириш, яъни имлмий-техник тараққиёт натижасида ишлатилаётган асосий фондларга нисбатан кудратлироқ, унумдорлироқ янги меҳнат қуролларини яратилиши натижасида эскиларини ишдан чиқарилиши тушунилади.

Амалиётда асосий фондларни жисмоний эскириш даражаси амортизация кўчирмаси миқдори билан белгиланади.

Асосий фондларнинг амортизация кўчирмаси – бу хусусий асосий фондларнинг эскириш қийматининг пулдаги ифодасидир.

Амортизация пул шаклида тулланиб борилади ва асосий фондалрни янгилаш, капитал таъмирлаш учун ишлатилади. Асосий фондларни жорий ва капитал таъмирлаш даврида ва ишлатилмай турган даврида амортизация кўчирмалари амалга оширилмайди. Амортизация фақат хусусий асосий фондлардан кўчирилади.

Амортизация нормалари асосий фондларнинг бошланғич (баланс қиймати) қийматига нисбатан фоиз миқдориди белгиланади.

15.2. Асосий фондларнинг кўрсаткичлари

Умумий овқатланиш корхоналари фаолиятини ривожланиш тенденцияларини, асосий фондларини иқтисодий самарадорлигини ўлчаш ва баҳолаш учун иқтисодиётга тааллуқли фанларда ва иқтисодчилар ўртасида кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш зарурлиги тўғрисида инкор қилинмайдиган, ягона фикр мавжуд. Лекин кўп ҳолларда асосий фондлар

билан боғлиқ барча кўрсаткичлар, уларнинг самарадорлиги кўрсаткичлари деб ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, асосий фондларнинг кўрсаткичларини қуйндаги гуруҳларга бўлиш мақсадга мувофиқроқ бўлади:

- асосий фондларнинг ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- асосий фондлар билан таъминланганлигини билдирувчи кўрсаткичлар;
- асосий фондлар таркибидаги ўзгаришларни ифодаловчи кўрсаткичлар;
- асосий фондларни динамикаси ва ривожланиш тенденциялари кўрсаткичлари;
- асосий фондлар самарадорлиги ифодаловчи кўрсаткичлар.

Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий фондлари ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар

1. Асосий фондларни бирор-бир муддатга ҳолати, бошланғич қиймати ва қолдиқ қиймати бўйича даврнинг бошига ва охирига (М: 1- январ, 1- апрел, 1- июл, 1- октябр, 1- январ келгуси йилга) ҳисобга олинади.

2. Асосий фондларни ҳисобот даврга янгиланиши (янгисини келтирилиши, ишга туширилиши) ва ишдан чиқарилиши (маънавий ва жисмоний ишдан чиқиши).

3. Асосий фондларни ўртача йиллик қиймати. Ушбу кўрсаткичлар ўртача хронологик усул орқали аниқланади.

$$\bar{X} = \frac{\frac{x_1}{2} + x_2 + x_3 + \dots + x_{n-1} + \frac{x_n}{2}}{n-1}$$

Бу ерда:

x_1, \dots, x_n лар ҳар ой бошидаги ва охиридаги асосий фондлар қиймати (асосий фондларни киритиш ва чиқарилиши ойнинг 15 кунигача

амалга ошган бўлса, ушбу ой ҳисобига, кейин бўлса, келаси ой ҳисобига киритилади).

-
X - асосий фондларни ўртача қиймати.

«х» - белгиси ўрнида «Аф» - асосий фондалр белгиси ишлатилиши мумкин.

4. Асосий фондларни (Аф) умумий овкатланиш корхонасининг (ташкilotининг) барча ресурслардаги (Бр) ҳиссаси, фоиз ҳисобида (x_1):

$$x_1 = \frac{Аф \cdot 100}{Бр}$$

5. Асосий фондлар таркибида фаол (актив) ва пассив қисмларининг ҳиссаси (X_2 ; X_3):

$$X_2 = \frac{Афф \cdot 100}{Аф} \qquad X_3 = \frac{Афп \cdot 100}{Аф}$$

6. Асосий фондларда унинг алоҳида гуруҳларини (ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш) ҳамда натурал-моддий элементларини ҳиссаси, фоиз ҳисобида, масалан: ишлаб чиқариш асосий фондларини (Аф.и.ч) ҳиссаси

$$X_4 = \frac{Аф.и.ч \cdot 100}{Аф} \text{ ёки транспорт воситаларини (Аф.тр.) ҳиссаси}$$

$$X_5 = \frac{Аф.хп \cdot 100}{Аф} \text{ ва хоказолар бўйича.}$$

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар катори асосий фондлар ҳолатини инфодаловчи кўрсаткичлар сифатида умумий овкатланиш шахобчаларини умумий сони, ўриндиклар сони, турларини (ресторан, кафе-бар, ошхона ва х.к.) сони кабилар ишлатилиши мумкин.

Умумий овқатланиш корхоналарини асосий фондлар билан таъминланганлигини билдирувчи кўрсаткичлар

1. Умумий овқатланиш ходимларини асосий фонд билан таъминланганлиги коэффициенти ($УГ_1$), жумладан, актив қисми билан ($УГ_2$)

$$УГ_1 = \frac{АФ}{Х_{ср}}$$
$$УГ_2 = \frac{АФФ}{Х_{ср}}$$

2. Умумий овқатланиш шохобчаларини сони ва ўринлиқлар сонини 1000 кишига (таъминланадиган аҳолининг сонига нисбатан) тўғри келиши.

3. Асосий фондларни ичида корхона мулкини хиссаси, яъни хусусий асосий фондларни жами асосий фондларга нисбати, фоиз ҳисобида.

$$АФ_{ср} = \frac{АФ_{ср} \cdot 100}{АФ}$$

4. Мавжуд асосий фондларни корхонанинг унга бўлган эҳтиёжига (бизнес режада кўрсатилган миқдори) ($АФ_{ср}$) нисбатан, фоиз ҳисобида ($ЭХ_г$)

$$ЭХ_г = \frac{АФ \cdot 100}{АФ_{ср}}$$

Ушбу кўрсаткич асосий фондларнинг элементлари бўйича ҳам ҳисоб-китоб қилиниши мумкин, айниқса, техник воситалар билан таъминланганлиги асосий аҳамиятга эга.

5. Асосий фондларни ўсиш коэффициенти ($К_{сф.у}$)

$$К_{сф.у} = \frac{АФ_{г} - АФ_{н}}{АФ}$$

6. Асосий фондларни инвестицияланиш коэффициенти ($К_{ин}$)

$$К_{ин} = \frac{ИН}{АФ_{г}}$$

Бу ерда: «ИН» инвестиция, капитал маблағ суммаси.

Асосий фондларни таркибдаги ўзгаришларни ифодаловчи кўрсаткичлар

1. Асосий фондларни чиқиш коэффициенти ($K_{\text{аф.ч}}$)

$$K_{\text{аф.ч}} = \frac{A\Phi_{\text{ч}}}{A\Phi}$$

Бу ерда: « $A\Phi_{\text{ч}}$ » ҳисобот даврида чиқарилган асосий фондлар.

2. Асосий фондларнинг янгилаш коэффициенти ($K_{\text{аф.я}}$)

$$K_{\text{аф.я}} = \frac{A\Phi_{\text{я}}}{A\Phi}$$

Бу ерда: « $A\Phi_{\text{я}}$ » янгидан ишга туширилган асосий фондлар.

3. Асосий фондларни эскириш коэффициенти ($K_{\text{аф.э}}$)

$$K_{\text{аф.э}} = \frac{A}{A\Phi}$$

Бу ерда: « A » амортизация суммаси.

4. Асосий фондларни яроқлилиқ коэффициенти ($K_{\text{аф.я}}$)

$$K_{\text{аф.я}} = \frac{A\Phi - A}{A\Phi} = \text{ёқилиш} - K_{\text{аф.э}}$$

Асосий фондларни динамикаси ва ривожланиш тенденциялари кўрсаткичлари

Ушбу кўрсаткичлар асосий фондларни юқорида келтирилган барча кўрсаткичлари бир неча йилларга динамик қаторларга келтирилиб, таҳлил қилиш орқали аниқланади. Бунда солиштириш, гурухлаш орқали фонз ва индексларни ишлатиш мумкин, натижада асосий фондларни ривожланиш тенденциялари аниқланади.

Асосий фондларни самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Асосий фондларни самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар 15.2.1-чизмада келтирилган

15.2.1-чизма.

Асосий фондларни самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

№	Кўрсаткичларнинг номи	Кўрсаткичнинг мазмуни	Кўрсаткични ҳисоблаш усули (формуласи)
1.	Асосий фондларнинг кайтими ($A\Phi_c$)	I сўм асосий фондга қанча умумий овқатланиш товар айланмаси тўғри келишини англатади (ТА)	$A\Phi_c = \frac{TA}{A\Phi}$
2.	Асосий фондлар сизими ($A\Phi_c$)	Асосий фондларнинг кайтими тескариси, яъни I сўм умумий овқатланиш айланмишига қанча асосий фонд тўғри келишини кўрсатади.	$\Phi_c = \frac{A\Phi}{TA}$
3.	Асосий фондлар рентабеллиги, % ($A\Phi_p$) ҳисобида	Асосий фондларнинг I сўмига неча фоиз фойда тўғри келишини кўрсатади	$A\Phi_p = \frac{\Phi \cdot 100}{A\Phi}$

Асосий фондлар рентабеллиги кўрсаткичи билан бир қаторда «Асосий фондлар даромадлиги» кўрсаткичи ҳам аниқланиши мумкин. Бу ҳолда «Фойда» ўрнига «Даромад» суммаси ишлатилади.

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар корхонанинг барча, мавжуд асосий фондларни самарадорлигини англатади. Аслида эса фондларнинг бир қисми ишлатилади.

Биз юқорида келтирилган «Самарадорлик» тушунчасидан, яъни сарфланган (ишлатилган), истеъмол қилинган асосий фондларни самарасидан келиб чиқсак, асосий фондларнинг барча суммасини эмас, унинг сарфланган (ишлатилган) истеъмол қилинган қисмини ишлатилса, ҳақиқатга яқинроқ кўрсаткич аниқланган бўлади.

Асосий фондларнинг сарфланган қисми унинг «амортизацияси»да ўз аксини топади ва шу сабабли «Асосий фондлар» ўрнига «амортизация» (А) суммасини ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Истеъмол қилинган асосий фондларни қайтими ($A\Phi_{ик}$) қуйидагича аниқланади:

$$A\Phi_{ик} = \frac{TA}{A}$$

Асосий фондлар сифими эса ($A\Phi_{ис}$) қуйидагича аниқланади:

$$A\Phi_{ис} = \frac{A}{TA}$$

Асосий фондлар рентабеллилиги ($A\Phi_{ип}$):

$$A\Phi_{ип} = \frac{\Phi \cdot 100}{A}$$

15.3. Айланма фондлар (маблағлар) тушунчаси, ҳаракати ва аҳамияти

Такрор ишлаб чиқариш жараёнини ҳаракатлантирувчи омиллар меҳнат, капитал (меҳнат қуроллари ва предметлари), ер, табиий ресурслардир.

Бу омиллар орқали жамиятда инсон эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликлар яратилади, истеъмолчиларга тақдирланади ва истеъмол қилиниши ташкил этилади. Бу жараёнда «ер (табиий ресурслар) – меҳнат - ишлаб чиқариш воситалари (капитал)» бирлаштирилиб такрор ишлаб чиқариш жараёни ҳаракатлантирилади.

Барча тармоқлар ва соҳаларда фаолиятни ҳаракатга келтирувчи омиллардан бўлиб, меҳнат қуроллари ва предметлари ҳисобланади.

Айланма фонд (маблағ)лар меҳнат предметлари ва хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат қуролларини шакллантиришга йўналтирилган пул маблағларидир. Ёки уларни – корхона фаолиятини юргизишда фойдаланиладиган меҳнат предметлари ва хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат воситалари қийматини пулдаги ифодаси деб тушуниш керак.

Меҳнат предметлари натурал-моддий, физик-қимёвий хусусиятлари бўйича фаолиятни (ишлаб чиқариш, товар айрибошлаш ва бошқа фаолият жараёнларини) бир мартаба такрорланиш жараёнида тўла ишлатилади. Булардан хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат қуроллари истисно.

Бир фазада тўла айланиб, бир турдан иккинчи турга ўтиш хусусиятларидан келиб чиқиб, меҳнат предметлари қийматини айланма фонд, маблағ (айланма капитал) деб юритиш қабул қилинган.

Айланма маблағлар корхонани барча фаолиятини – таъминот, ишлаб чиқариш, айрибошлаш, молиялаштириш жараёнларини доимийлигини ва маромийлигини таъминлайди.

Айланма маблағлар доимий ҳаракатда ва такрор айланишда корхона фаолиятда катнашади. Айланма маблағларнинг моҳияти, шаклланиш манбалари барча тармоқлар ва соҳалар бўйича бир хил тусда. Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг айланма маблағлари бошқа тармоқ ва соҳаларниқидан ўз таркиби, ишлатилиш йўналишлари ва ҳаракати билан фарқ қилади.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг айланма маблағлари доимо ҳаракатда бўлиб, бир вақтда ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш (махсулотларни сотиш) ва овқатларни жойида истеъмол қилинишига хизмат қилади. Айланма маблағларни айланиши вақт талаб қилади. Улар ҳаракатини олдин пул сифатида бошлайди, кейин бир қанча жараёнларни ўтиб товар шаклига айланади. Товарлар қиймати пулга айлангандан кейин улар яна пул шаклига айланиб, корхона эванслаган маблағи ўзига қайтиши таъминланади. «П-ИЧ-Т-П» айланиши бир мартаба айланганда маблағ бирдан қайтарилади.

Бу жараён ишлаб чиқаришда ва савдода аллақанча вақт талаб қилади. Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларни ишлаб чиқариш ва савдо жараёнидаги хусусиятлари натижасида уларда тугалланмаган ишлаб чиқариш қарийиб вужудга келмайди, айланма маблағларни айланиши ишлаб чиқаришга, чакана ва улгуржи савдодагига нисбатан тез амалга ошади.

Умумий овқатланишда ишлаб чиқариш, савдо жараёнида айланма маблағларни бажарадиган функцияларидан келиб чиқиб, улар маҳсулот тайёрлаш, уларни ва товарларни сотишда хом ашё ва товарларга, йўлдаги хом ашё ва товарларга, узок муддатга картошка ва сабзавотлари тайёрлаш, сақлаш ҳамда уларни қайта ишлаш ва сотиш учун қўйилган пул маблағларига, қўмакчи хўжалиқдаги маблағларга, бошқа активларга (таралар захираси, ёқилғи, инвентарлар ва бошқалар) пул маблағлари ҳамда ҳисоб-китоб рақамлардаги маблағларга бўлинади.

Айланма маблағларнинг манбалари бўлиб корхонанинг ўз маблағлари, қарзга олинган маблағлар ва жалб этилган маблағлар ҳисобланади.

Корхонани ташкил топишда айланма маблағлар унинг таъсисчилари маблағи ҳисобидан шаклланади (устав фонди), кейинчалик уни тўлдириш корхона фойдаси, жалб қилинган маблағлар (пассивлар) ҳисобидан тўлдирилади.

Айланма маблағлар асосий фондлардан фарқи 16.1. параграфда берилган.

Айланма маблағларни ликвидлик даражаси жуда юкори, айрим таркибларини ликвидлиги қарийиб «1»га тенг бўлади.

Умумий овқатланиш жараёнида айланма маблағлар бир турдан иккинчи турга айланиб туриши мумкин.

Айланма маблағлар доимий ҳаракатда бўлади. Улар умумий овқатланиш жараёнининг бир циклида такрор ишлаб чиқарилади.

Айланма фондлар (маблағлар) таркиби

Айланма маблағлар таркибини назарий ва амалий аҳамияти нуқтаи назардан натурал-моддий шакллари ва қиймат кўрсаткичи сифатида таснифлаш зарур.

Умумий овқатланиш корхоналарининг айланма маблағлари натурал-моддий шакллари бўйича қуйидаги таркиблардан (элементлардан) иборат бўлади:

1. Товар захиралари
2. Хом ашё ва тайёр маҳсулотлар
3. Таралар, ёқилги, қадоклаш материаллари.
4. Хўжалик эҳтиёжига ишлатиладиган материаллар (касса чеклари, компьютер краскалари каби).
5. Арзон инвентарлар ва ишлатилиш муддати бир йилгача бўлган тез емирилувчи қуроллари.
6. Санитария ва махсус кийим-кечаклар.

Айланма маблағлар қиймати бўйича қуйидагича таснифланади.

1. Товар захиралари суммаси. Айланма маблағ таркибида товар захираларини суммаси 60-70 % ташкил қилади.
2. Материаллар захираси ва арзон инвентарлар ва ишлатилиш муддати бир йилгача, тез эскиралган меҳнат қуроллари суммаси.
3. Дебиторлик қарзлари. Умумий овқатланиш корхоналарига қарздор бўлган юридик ва жисмоний шахсларни товарлар ва бошқа нарсалар бўйича қарзлари суммаси.
4. Пул активлари. Умумий овқатланиш корхоналарининг кассасидаги, банкдаги ҳисоб ва валюта рақамларидаги пул ва бошқалар сифатидаги маблағлари.

5. Қисқа муддатли молиявий қуйилмалар. Умумий овқатланиш корхоналарини ҳар хил қимматбаҳо қоғозларга қуйилган маблағлари, банкдаги депозит ҳисоб рақамидаги пуллари. Уларни ишлатилиш муддати бир йилгача, шу сабабли улар иқтисодий мазмуни жихатидан фойда (даромад) олиш мақсадида қисқа муддат ичида бўш пул маблағларидан фойдаланишни ифода қилади.

6. Айланма маблағларни бошқа турлари. Буларга келгуси давр қилинган ҳаражатлар киради. Ушбу ҳаражатлар келгуси асосий фаолиятга доир бўлиб, лекин ҳисобот даврида амалга оширилади. Уларга масалан: олдиндан туланган ижара ҳақлари; олдиндан туланган бошқа тармоқларнинг хизмат ҳақлари; бошқа олдиндан бунак (аванс) сифатидаги тўловлар киради.

Ушбу ҳаражатлар ҳисобот йилида амалга оширилган билан келгуси даврнинг муомала (давр) ҳаражатларида ўз аксини топади.

Айланма маблағлар уларни режалаштирилиши нуқтаи назардан нормалаштириладиган айланма маблағлар ва нормалаштирилмайдиган айланма маблағларга бўлинади.

Миқдори реал аниқланиши нормалар ва нормативлар орқали мумкин бўлган айланма маблағлар нормалаштириладиган айланма маблағлар таркибига киради.

Нормалаштирилиши мумкин бўлган айланма маблағлар таркибига қуйидагиларни киритиш зарур:

- товар захиралари ;
- кассадаги ва йўлдаги пул маблағлари;
- товарлар булар турган ва бўш таралар;
- келгуси давр учун қилинадиган ҳаражатлар;
- моддий-техник таъминот материаллари, ёқилги, қадоклаш ва хўжалик эҳтиёжи учун зарур бўлган материаллар;

• белгиланган муддатда банкларга нақдсиз қилиш учун ҳисоб китоб ҳужжатлари топширилмаган умумий овқатланиш корхоналарига юборилган товарлар суммаси;

- умумий оькатланиш шахобчаларидаги (корхоналаридаги) хом ашёлар.

Миқдорини режалаштирилиши кийин ёки мумкин бўлмаган айланма маблағлар таркибига куйидагиларни киритиш мумкин:

- банкдаги ҳисоб рақамида сақланаётган пул активлари;
- белгиланган муддатдан кейин банкларга инкасса қилиш учун ҳисоб-китоб ҳужжатлари топширилмаган умумий оькатланиш корхоналарига юборилган товарлар суммаси;
- хар хил дебиторлар;
- сақлаш учун моддий жавобгарликка олинган товарлар суммаси (акцен қилиш ижор қилинган ҳолдаги);
- киска муддатли молиявий қуйилмалар.

Айланма маблағлар кўрсаткичлари

Айланма маблағлар кўрсаткичларини куйидаги гуруҳларга тақсимлаб ўрганишни тавсия қиламиз.

1. Айланма маблағлар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар, булар абсолют миқдорларда (натурал ва қиймат ўлчов бирликларида) ва ўртача қиймат кўрсаткичида ҳисоботга олинади.

2. Айланма маблағлар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар.

3. Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Айланма маблағлар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар

1. Айланма маблағлар ҳолати натурал-моддий шаклидан ва қиймат ўлчов бирликларидан келиб чиқиб натурал ва қиймат кўрсаткичлар орқали бирор бир пайтга (моментга) ёки даврга ҳисобга олинади. Масалан: товар захиралари бирор пайтга (1.01; 1.04; 1.07; 1.10; 1.12; 1.01 келгуси йил каби)

натурал ва қиймат кўрсаткичларда ҳисобга олиниши мумкин ёки бирор бир даврга қиймат кўрсаткичлари орқали уларни ўртача миқдори аниқланади.

Айланма маблағларни ўртача қиймати:

биринчидан, ўртача арифметик усул билан, $\bar{X} = \frac{X_1 + X_2 + \dots + X_n}{n}$ аниқланиши мумкин. Бу усул айланма маблағлар суммаси квартал ёки ойлар бўйича ўртачаси берилган бўлса ишлатилади. (Бу формулади «X» - «Айланма маблағлар» деб ҳисобланади;

иккинчидан, айланма маблағлар суммаси динамик қаторда бир лангга (кунга) берилган бўлса ўртача хронологик усул билан ҳисобланади, яъни

$$\bar{X} = \frac{\frac{X_1}{2} + X_2 + \dots + X_{n-1} + \frac{X_n}{2}}{n-1}$$

Айланма маблағларни ҳолатини англаувчи кўрсаткичлар қаторига, уларни такрорланиш ёки айланиш кўрсаткичини (кунлар ва маротаба ҳисобида) киритиш зарур. Бу кўрсаткич икки хил турда, яъни биринчиси, айланма маблағлари айланиши, иккинчиси товар захираларни айланиш сифатида ишлатилади (ушбу кўрсаткични моҳияти «Чакана товар айланмаси» мавзусида батафсил ёритилган).

Айланма маблағларни айланиши кунлар ҳисобида уларни такрорланишини бир цикл муддатини кўрсатади, товар захиралари кун ҳисобидаги кўрсаткич эса, уларни қанча муддатга етишини, яъни неча кунда сотилиб бўлишини кўрсатади.

Айланма маблағларни айланиш муддати қуйидагича ҳисобланади (чакана савдо мисолида):

$$АЙМ_x = \frac{АЙМ \cdot 360(\ёки90)}{ЧПА}$$

Айланма маблағларни бирор бир даврида (квартал, йил) айланиш миқдори уларни ушбу даврда неча маротаба айланишлиги (такрорланишини) англади ва қуйидагича ҳисобланади:

$$АйМ_{ж} = \frac{ЧТА}{АйМ} \cdot \frac{360(ёки90)}{АйМ_{к}}$$

Айланма маблағларни ўзгариш тенденциялари (динамикаси) кўрсаткичлари

Ушбу кўрсаткичлар асосий фондларники каби айланма маблағларни бир неча йиллар давомида «айланма маблағлар ҳолатини кўрсатувчи», «айланма маблағлар таркибини англатувчи», «айланма маблағлар билан таъминланганлиги» ва «айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини англатувчи» кўрсаткичларни абсолют миқдорини фарқи, фоизлар, индекслар орқали у ёки бу томонга ўзгариш даражасини ифодалайди. Улар ишлатилаётган кўрсаткичлар номи билан аталиб, ушбу кўрсаткичларни ўтган йилларга нисбатан абсолют миқдорини ўзгариши аниқланади, фоиз ҳисобида динамикаси ва индекс ўлчов birlikларида ҳисобланади.

Айланма маблағлар таркибини англатувчи кўрсаткичлари

Айланма маблағлар таркиби деганда, унинг барча элементларини (товар захиралари; материаллар захираларини; арзон инвентарлар ва ишлатилиш муддати бир йилгача бўлган, тез эскирадиган меҳнат куроллари; санитария ва махсус кийим-кечақлар; дебитор қарзлар; пул активлари; қисқа муддатли молнавий куйилмалар; айланма маблағларни бошқа турларини ҳамда ўз маблағларини умумий айланма маблағлар суммасидаги ҳиссаси (улуши) фоиз ҳисобида аниқланади. Бунинг учун алоҳида олинган айланма маблағлар элементининг суммаси «100,0»га кўпайтирилиб, айланма маблағларнинг умумий суммасига бўлинади ёки коэффициент ҳисобида аниқланади.

Ушбу кўрсаткичлар билан бир қаторда умумий оққатланиш корхонасининг умумий ресурсларини таркибини ўрганишда, умумий

ресурслар суммасида айланма маблағларни ҳиссасини аниқлаш (фоиз ёки коэффициент ҳисобида) тавсия қилинади.

Айланма маблағлар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар

1. Ушбу кўрсаткичларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

Товар айланмасини айланма маблағлар билан таъминланганлиги. Чакана товар айланмаси (ултуржи товар айланмаси, умумий оваткланиш корхонасини товар айланмаси)да айланма маблағларнинг ҳиссаси, жумладан алоҳида ўз мбалағларини ҳиссаси.

Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун айланма маблағлар (ўз маблағлари) суммаси «100,0» га кўпайтирилиб тегишли товар айланиш суммасига бўлинади.

2. Айланма маблағлар нормасини таъминланиши – нормалаштириладиган айланма маблағларнинг ҳақиқий суммасини белгиланган норма билан солиштирмаси. Ушбу кўрсаткич юқорида келтирилган кўрсаткичларни абсолют айирмасини топиш (ҳақиқий суммадан нормани айриб ташлаш) ва ҳақиқий суммани «100,0» га кўпайтириб нормативга бўлиш орқали аниқланади.

3. Айланма маблағларни ўз маблағи билан таъминланиши. Ушбу кўрсаткич бир томондан, айланма маблағлар ҳолатини кўрсатувчи кўрсаткич сифатида ишлатилса, иккинчи томондан корхонанинг ўз мбалағлари билан таъминланганлигини ҳам ифодалайди.

4. Айланма маблағларни товар айланмасини таъминлаши, кунлар ҳисобида. Ушбу кўрсаткич бирор муддатдаги (квартал боши ёки йилнинг бошидаги) айланма маблағлар суммасини келгуси даврнинг (квартал ёки йил) бир кунлик товар айланиш сўмасига тақсимлаш орқали аниқланади. Товар айланмасини (сотиб олиш қийматида, яъни савдо устамасисиз олинади) бир

кунлиги уни давр кунларига (квартал бўлса – 90 кун, йил бўлса – 360 кун) бўлиш орқали аниқланади.

Юқорида келтирилган биринчи кўрсаткич товар айланмасини айланма маблағлар билан бирор даврда неча фоизга таъминланганлигини кўрсатади, тўртинчи кўрсаткич эса бирор муддатдаги мавжуд айланма маблағлар неча кунлик товар айланмасини таъминлаши мумкинлигини ифодалайди.

Айланма маблағлардан самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини аниқлаш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш тавсия қилинади.

1. Айланма маблағларни (ёки ўртача товар захираларини) айланиш коэффициентини (Кай. ёки Кз.а) маротаба ҳисобида.

$$K_{ай.} = \frac{ТА}{АйМ}; \quad K_{з.а} = \frac{ТА}{\bar{З}}$$

Бу ерда: ТА- товар айланмаси суммаси, кварталга ёки йилга) (чакана, улгуржи, умумий оватланиш);

$\bar{АйМ}$ - ўртача айланма маблағлар суммаси;

$\bar{З}$ - ўртача товар захиралари суммаси.

2. Ўз айланма маблағларини айланиш тезлиги коэффициентини (Ку.ай.)

$$K_{у.ай.} = \frac{ТА}{АйМ,}$$

Биринчи ва иккинчи банддаги кўрсаткичлар айланма маблағларни бир томондан бирор-бир даврда ишлатилиш ҳолатини кўрсатади, иккинчи томондан динамик каторда таҳлил қилинса улардан фойдаланиш самарасини ҳам ифода қилади.

3. Айланма маблағларни (ёки товар захираларини) рентабеллиги (ёки даромадлилиги) (Рай.м) қуйидагича аниқланади.

$$P_{\text{ай.м}} = \frac{\Phi \cdot 100}{\text{АйМ}(\text{ёки } \bar{Z})};$$

$$P_{\text{ай.м}} = \frac{Д \cdot 100}{\text{АйМ}(\text{ёки } \bar{Z})};$$

15.4. Молиявий ресурслар моҳияти ва уларни умумий овқатланиш корхоналари самарадерлигини оширишдаги аҳамияти

Умумий овқатланишнинг молияси – бу пул даромадлар ва пул воситалари фондларини шаклланиши, тақсимланиши ва инплантилиши билан боғлиқ бўлган иқтисодий (конкрет ҳолда пул) муносабатларидир.

Молияни мавжудлиги товар муомаласи билан ҳамбарчас боғлиқ, чунки товар муомаласи бир томондан товарлар массасини силжиши билан параллел пул массасини силжиши билан амалга ошади.

Товар массаси пул массасига тенг, эквивалент бўлиши керак.

Умумий овқатланиш корхоналари маҳсулот ишлаб чиқариш товар айрибошлашни амалга ошириш жараёнида товарлар(ҳом ашё)ни сотиб олган қийматини (улгуржи баҳо билан) муомала ва бошқа харажатларини қоплайди ва фойда олади.

Даромадни шаклланишида, инплантилишида реал пул воситаларни айланади, корхоналарни пул фондлари шаклланади (меҳнат ҳақи фонди, капитал қуйиш жамғармаси, давлат бюджетига тўловлар, резервлар ва бошқа махсус фондлар).

Пул муносабатларида

- давлатнинг молия-кредит тизими билан тўловлар орқали;
- банк муносабатлари билан кредит олиш ва қайтариш орқали;
- умумий овқатланиш корхоналари ўзаро ва уларни иқтисодийётни бошқа тармоқлари билан алоқалари, товар-пул муносабатлари, яъни товар олди-сотди, хизмат ва бошқа шартномавий муносабатлар орқали;

- ишчи-ходимлар билан ҳисоб-китоблар (иш ҳақи, моддий рағбатлантириш ва бошқа пул муносабатлари) орқали умумий овқатланиш корхоналарининг молиявий фаолияти ўз аксини топади.

Шундай қилиб, молия бутун пул муносабатларини барча жабхаларини камраб олмайди.

Молия тушунчасига товарни сотиш билан боғлиқ бўлган пул муносабатлари кирмайди. Бу муносабатлар натижасида фақат аҳолига сотилган товарлардан умумий овқатланиш корхоналарига қоладиган даромадлар молиявий ресурсларга киради.

Шундай қилиб, пул муносабатлари молия тушунчасидан кенгрок. Молиянинг моҳияти унинг бажарадиган функциялари орқали намоён бўлади. Молиянинг функциялари қуйидагилардан иборат:

- такрор ишлаб чиқариш – капитални такрор айланишини таъминлаш, моддий ва пул ресурсларини мувофиқлигини таъминлаш;
- тезкор (оператв) – умумий овқатланиш корхоналарини пул маблағларига бўлган эҳтиёжларини аниқлаш, таъминлаш, ишлатилишини тартибга солиш;
- тақсимот – пул маблағларини мақсадли йуналтириш, тақсимлаш;
- назорат – пул маблағларини шаклланиши, тақсимланиши ва ишлатилишини норма, нормативлар, қонун-қоидаларга мос келишини тухтовсиз текшириб бориш.

Молиявий ресурсларнинг манбалари

Молиявий муносабатларнинг моддий ифодаси молиявий ресурсларда ўз ифодасини топади. Хўжалик субъектларининг молиявий ресурслари – бу улар ихтиёридаги пул ва унга тенглаштирилладиган даромадлар ва тушумлардир. Улар хўжалик субъектларини бюджет, банклар, сугурта ва бошқалар билан мажбуриятларини бажариш учун ишлатилади. Молиявий ресурслар юқоридагилар билан бир қаторда фаолиятни кенгайтириш ва ходимларни моддий рағбатлантириш учун ҳам манба бўлиб ҳисобланади

Молиявий ресурсларни шакллантирувчи манбаси сифатида хўжалик субъектларини ўз (хусусий) ва ҳар хил бошқа жалб қилинган маблағлар ҳисобланади.

Умумий кўринишда хўжалик субъектларини (тармоқлар, соҳалар) мулк шаклидан қатъи назар) молиявий ресурсларнинг манбалари сифатида қуйидаги 15.5.1-қизмада келтирилганларни ҳисоблаш мумкин.

Молиявий ресурслар иқтисодий йўналтиришни нуқтаи назаридан қуйидагича таснифланади:

1. Асосий фаолиятни таъминловчи.
2. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқарилиши таъминловчи.
3. Айланма маблағларни шакллантириши таъминловчи.
4. Кадрлар тайёрлаш тадбирларини таъминловчи.
5. Ишчи-ҳодимларни моддий рағбатлантириши таъминловчи.
6. Ижтимоий-маиший ва бошқа эҳтиёжларни қондиришни таъминловчи.
7. Молиявий эҳтиёт захиралашга.

Ижтимоий маҳсулотни тақсимлаш нуқтаи назаридан қаралганда молиявий ресурслар деганда, давлат ва корхоналарда ўз мақсад ва вазифаларини бажариш учун тўпланадиган, тақсимланадиган ва ишлатиладиган пул шаклидаги ижтимоий маҳсулот ва миллий даромаднинг бир қисми тушунилади.

Амалий нуқтаи назардан умумий оқатланиш корхоналарини молиявий ресурслари улар ихтиёрида бўлган жами пул шаклидаги даромадлар ва жамғармалар йиғиндисидир.

Молиявий ресурсларни жорий фазолият, кредит ресурслар, пул маблағлари резервлари билан бағлиқ бўлган харажатларни қоплагандан кейин корхона ихтиёрида қоладиган пул маблағлари жамғармалари ташкил қилади. Молиявий ресурсларга маълум миқдорда моддий бойликлар мос келади. Асосий ва айланма фондлар, моддий ва меҳнат ресурсларини самарали ишлатиш молиявий ресурслар ҳолатини белгилайди.

Молиявий ресурслар билан таъминланиш уч хил шаклда амалга оширилади:

- ўз-ўзини молиялаштириш;
- кредитлаштириш;
- давлат томонидан молиялаштириш.

Молиявий ресурсларнинг кўрсаткичлари

Молиявий ресурслар бир томондан, пул маблағи сифатида жамғарилади, иккинчи томондан авансланади -- моддий, номоддий ресурсларга, инвестиция ёки капитал сифатида ҳамда қимматбаҳо коғозларга, акцияларга ва ниҳоят бадаллар, тўловлар, солиқлар сифатида ишлатилади.

Мабалари нуқтаи назаридан молиявий ресурслар ўз маблағлари, қарзга олинган маблағлар ва жалб қилинган маблағлардан иборат бўлади.

Ушбулардан келиб чиқиб, молиявий ресурсларнинг кўрсаткичларини қуйидаги гуруҳларга ажратиш лозим бўлади:

1. Молиявий ресурсларнинг ҳолати ва таркибини англатувчи кўрсаткичлар.

2. Молиявий ресурсларни самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларга қуйидаги тўрт гуруҳ кўрсаткичларни тавсия қилиш мумкин:

- молиявий ресурсларни барқарорлиги;
- асосий фондлар билан боғлиқ кўрсаткичлар;
- айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар;
- номоддий активлар билан боғлиқ кўрсаткичлар.

Молиявий ресурсларни ҳолатини ва таркибини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларни абсолют суммаси ва нисбий кўрсаткичлар миқдори сифатида бухгалтерия ва статистик ҳисоботларда ўз аксини топади ва улар асосида ҳисобланади. Уларга қуйидаги ҳисобот шакллари киритиш мумкин:

- бухгалтерия баланси – 1 сонли шакл;

- касса айланмаси тўғрисида ҳисобот – 11-торг шакли (Давлат статистика ҳисоботи);

- дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақида маълумотнома – 2а –сонли шакл;

- пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот – 4 шакл;

- корхона сарф-харажатлари тўғрисидаги ҳисобот 5-С шакл.

Ушбу ҳисоботлардан молиявий ресурсларни ҳолатини белгиловчи кўрсаткичларни ажратиб олиб, уларнинг ҳолатига, таркибига баҳо бериш ва таҳлил қилиш мумкин бўлади. Молиявий ресурсларни барқарорлик кўрсаткичлари тизими 15.5.2-чизмада келтирилади.

Молиявий ресурсларни асосий фондлар ва айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар. Ушбу китобнинг 15.3. ва 15.4.-параграфларида уларнинг самарадорлигини белгиловчи кўрсаткичлар тизимида берилган.

Молиявий ресурсларни шаклланиши, ишлатилиши хусусиятлари кўп қиррали бўлганлиги сабабли уларни жамғарилиши, авансланиши ва

иншатилиши нукати назардан, ушбу хусусиятларига тааллуқли кўрсаткичлар орқали ҳам таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Келтирилган масалаларга ҳамда номоддий активлар билан боғлиқ бўлган кўрсаткичларига бағишланган, ўзбек тилида чоп этилган бир қатор адабиётлар мавжуд³ ва бу масалалар уларда тулиқ ёритилганлигини ҳисобга олиб биз юқоридагилар билан чегараланамиз.

15.5.2-чизма

Умумий овқатланиш корхоналари молиявий ресурсларининг барқарорлигини баҳолаш кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар номи	Аниқлаш усуллари	Модул шакли
	Молиявий барқарорлик кўрсаткичлари		
1.	Жорий ликвидлик коэффициенти ($K_{ж.л.}$) (тўлов қобилияти)	Айланма маблағлар (АММ) кўска муддатли (жорий) мажбуриятлар (КММ)	$K_{ж.л.} = \frac{\sum AM}{\sum KMM}$
2.	Молиявий қарамлик коэффициенти ёки қарздорлик, маблағ билан таъминланган коэффициент ($K_{қ.л.}$)	қарзга олинган капитал (КК) Хусусий капитал (ХК)	$K_{қ.л.} = \frac{\sum KK}{\sum XK}$
3.	Молиявий барқарорлик коэффициенти ($K_{бар.л.}$)	Хусусий капитал (ХК)+ Узоқ муддатли қарзлар (УМК) Активларнинг ўртача йиллик қиймати (\bar{AK})	$K_{бар.л.} = \frac{\sum XK + \sum UMK}{\sum AK}$
4.	Мулк мустақиллиги коэффициенти ($K_{м.к.}$)	Хусусий капитал (ХК) Активларнинг ўртача йиллик қиймати (\bar{AK})	$K_{м.к.} = \frac{\sum XK}{\sum AK}$
5.	Капитални манерв (харакатчанлик) коэффициенти ($K_{ман.к.}$)	харкатдаги (оборотдаги) капитал (ИК) Хусусий капитал	$K_{ман.к.} = \frac{\sum IK}{\sum XK}$
6.	Тўлов қобилияти коэффициенти ($K_{т.к.}$)	ўз маблағи (УМ) Умумий мажбуриятлар (УМ)	$K_{т.к.} = \frac{\sum UM}{\sum UM}$
7.	Товар захираларини хусусий капитал билан қоплаган коэффициент ($K_{т.х.к.}$)	Хусусий капитал (ХК) Йиллик ўртача товар захиралари ($\bar{TЗ}$)	$K_{т.х.к.} = \frac{\sum XK}{\sum TЗ}$
8.	Товар захираларини қарзга олинган капитал билан қоплаган коэффициент ($K_{қ.х.к.}$)	қарзга олинган капитал (КК) Йиллик ўртача товар захиралари ($\bar{TЗ}$)	$K_{қ.х.к.} = \frac{\sum KK}{\sum TЗ}$

³ Абдукаримов И.Т., Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. «Корхонанинг исқисодий салоҳияти таҳлили». Т., «Иқтисодият ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003

Пардаев М.Қ. ва бошқалар «Бошқарув таҳлили». Т., «Иқтисодият ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2005.

Пардаев А.Х. «Бошқарув ҳисоби». Т., «Академия» нашриёти, 2002

Урозов К.Б. «Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тўрлиги». Т., «Иқтисодият ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2004

Таянч иборалар: ресурс, ер, капитал, меҳнат, моддий ресурслар, номоддий активлар, меҳнат ресурслари, молиявий ресурслар, асосий фондлар, амортизация, бошланғич қиймат, тиклаш қиймати, қолдик қиймат, самарадорлик, самара, айланма маблағлар, айланма фондлар, айланма капитал, айланма капитал, айланма активлар, омиллар, кўрсаткичлар, молия, давлат молияси, хўжалик субъектлари молияси, жисмоний шахслар молияси, молиявий тизим, пул, молиявий ресурслар, пул муносабатлари, умумий овқатланиш корхоналарининг молияси, молияни функциялари, молиялаштириш, кредитлаштириш.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Ресурс деганда нимани тушунасиз?
2. Ресурслар қандай турларга бўлинади?
3. Ишлаб чиқариш омиллари нималардан иборат бўлади?
4. Табиий ресурсларга нималар киради?
5. Асосий фондлар деганда нимани тушунасиз?
6. Асосий фондлар таркибини айтинг?
7. Асосий фондлар таснифини айтинг?
8. Асосий фондлар қандай баҳоланади?
9. Амортизация нима, қандай аниқланади?
10. Асосий фондлар кўрсаткичлар қандай гуруҳларга бўлинади?
11. Қандай кўрсаткичлар асосий фондлар ҳолатини аниқлатади?
12. Асосий фондлар билан умумий овқатланиш корхоналарининг таъминланганлик даражаси қандай аниқланади?
13. Асосий фондлар таркиби қандай кўрсаткичлар орқали ҳисоб-китоб қилинади.

Такрорлаш учун саволлар.

14. Айланма маблағлар мазмунини ёритиб беринг?
15. Айланма маблағлар асосий фондлардан қандай фарланади?
16. Айланма маблағлар қандай манбалар ҳисобидан шаклланади?
17. Хўжалик фаолиятида ишлатилаётган ресурслар қандай тарзда бир шаклдан бошқа шаклга ўтади?
18. Айланма маблағлар натурал-моддий таркибига нималар киради?
19. Айланма маблағлар қиймати бўйича қандай таснифланади?
20. Айланма маблағлар таркибининг қайси бири нормалаштирилади?
21. Айланма маблағлар қайси қисмини режалаштириш қийин ёки мумкин бўлмайди?
22. Айланма маблағлар ҳолати қандай кўрсаткичлар орқали аниқланади?
23. Айланма маблағларни ўзгариш тенденциялари қандай кўрсаткичлар орқали аниқланади?
24. Айланма маблағлар таркибини қандай кўрсаткичлар орқали ҳисобланади?
25. Айланма маблағлар билан таъминланганлиги қандай аниқланади?
26. Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги қандай кўрсаткичлардан иборат?

Такрорлаш учун саволлар.

27. Молия деб нимага тушунаси?
28. Молиявий тизим нима ва уни тартибига нималар киради?
29. Молиявий ресурслар нима?
30. Молиявий ресурслар қандай манбалардан ташкил топади?
31. Молиявий ресурслар ҳолати ва таркибини аниқлашчи кўрсаткичларни айтинг?
32. Молиявий ресурслар барқарорлиги қандай аниқланади?
33. Молиявий ресурслар самарадорлиги қандай кўрсаткичлар орқали аниқланади?

- 16-БОБ. Умумий овқатланиш корхоналари меҳнат ресурслари**
- 16.1. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнатни ижтимоий - иқтисодий моҳияти ва аҳамияти
- 16.2. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини шаклланиши ва кўрсаткичлари
- 16.3. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини таҳлили ва режалаштириш

16.1. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнатни ижтимоий - иқтисодий моҳияти ва аҳамияти

Жамият таракқиётини қандайдир бир ижтимоий-иқтисодий босқичида оддий маҳсулот алмашуви товар айирабашлашни шаклига, яъни олди-сотди жараёнини вужудга келтиради. Ушбу жараён алоҳида меҳнат фаолиятига ажралади ва тармоқ вужудга келган. Ижтимоий меҳнат тақсимооти натижасида ишлаб чиқаришдан товар муомаласи ажраб чиқиб, олди-сотди жараёни алоҳида тармоқга айланади. Умумий овқатланиш тармоғи вужудга келди, шу билан бирга ундаги меҳнат ҳам алоҳида жараёнга айланади.

Озуқа тайёрлаш, тақсимлаш, олди-сотди истеъмолни жойида ташкил қилиш жараёни билан шугулланувчиларни меҳнати алоҳида фаолиятига ажралган ва жамият таракқиёти билан боғланган ҳолда, у ривожланиб ва такомиллашиб келмоқда.

Умумий овқатланишдаги ишчилар меҳнати жамиятдаги умумий ижтимоий зарурий меҳнатнинг ажралмас қисми бўлиб, умумий овқатланишнинг функцияларидан келиб чиқиб ўз хусусиятларига эгадир.

Умумий овқатланишда меҳнатнинг хусусияти маҳсулот ишлаб чиқариш, тақсимлаш товар олди-сотди истеъмолни ташкил қилиш жараёнини (товарни қийматини алмаштириш) таъминлаш ва аҳолига хизмат кўрсатиш билан белгиланади.

Умумий овқатланиш ходимларини меҳнатининг табиати мураккаб жараён бўлиб, ўзига хос билим, кўникмаларни (ўқитувчи, врачларга ухшаган) истеъдод ва қобилиятини талаб қилади. Айниқса, ўткир рақобат шароитида биз келтирган хусусиятлар жуда юқори аҳамият топади.

16.2. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини шаклланиши ва кўрсаткичлари

Умумий овқатланиш корхоналари ривожланишида меҳнат ресурсларининг ўрни бекиёс. 2012 йил 1 январ ҳолатига республикамызда рўйхатга олинган 14726 та умумий овқатланиш корхонасида 44424 та ишчи хизматчилар фаолият юритган.

Жаҳон стандартларига биноан ишчи кучининг асосий киемини ёлланма ходимлар танкил қилади. Уларга шартнома (контракт) асосида ишлаётган барча ходимлар киради. Статистикада ишчи кучи рўйхатдаги ходимлар сифатида ҳисобга олинади. Рўйхатдаги ходимларга барча доимий, вақтинча ва шартнома асосида ишга қабул қилинганлар киради.

Вақтинча ишга қабул қилинганлар таркибига бир кун ва ундан кўпрок кунларга ишга қабул қилинганлар киради. Бунга ҳақиқатда ишлаётган ва вақтинча ишга чиқмаган, лекин ишда формал ҳолда ҳисобланадиганлар киритилади.

Назарияда ва амалиётда меҳнат ресурслари ва меҳнат салоҳияти деган кўрсаткичлар ишлатилади.

VIII-Халқаро статистиклар (1954 йил) конференциясида меҳнат ресурсларига «Хусусан меҳнат ресурслари» ва «ҳарбий хизматчилар» киршин таъкидланган. «Хусусан меҳнат ресурслари» ишловчилар ва ишсизлар категорияларига ажратилган.

БМТ статистика комиссияси 1966 йилги 14 сессиясида «Иқтисодий фаол аҳоли» тушунчасини жорий қилган. Уларга моддий неъматлар ишлаб чиқаришида ва хизмат қилишда қатнаша оладиган шахслар мажмуаси киради деб айтилган.

Меҳнат ресурслари деганда меҳнатга қобилиятли ёшдаги (аёллар 16-55, эркеклар 16-60 ёшда) ишчилар сони тушунилади. Бу чегара конун орқали белгиланган. Меҳнат ресурслари чегараланган, лекин ҳаётда ногиронлар, нафақахурлар, ёш болалар меҳнат қобилиятидан (иш кучидан) фойдаланилади.

Мехнат ресурсларига буларни қўшсак мехнат салоҳиятини ташкил қилади.

Ходимлар (ишчилар) сони корхоналарда ўрганишда ва статистик ҳисоботда икки хил турда бўлади.

1. Рўйхатдагилар.

2. Ишга келганлар.

Рўйхатдаги ходимлар сони барча рўйхатдан ўтган ҳар хил сабаблар билан ишга (доимий, мавсумий, вақтинчалик) ишчилар сони қиради. Уларга (хизмат сафарида, мехнат таътили, декрет таътили, касаллар, ишга ҳар хил бошқа сабаблар билан ўқиш, депутатлик ва х.к.) келмаганлар қиради.

Рўйхатдаги ходимларга қуйидагилар қирмайди:

- бир мартаба ёки алоҳида ишларни бажаришга таклиф қилинганлар (врачлар консультация учун, экспертиза учун, инвентарларни таъмирлаш, оқлаш, краскалаш кабилар);

- шартнома асосида (ҳуқуқий-фуқаролик шартномалари), агар улар бошқа ташкилотда рўйхатда турса;

- ўриндошлик асосида ишга қабул қилинганлар ҳамда бошқа ходимлар ва иш хақи статистикаси тўғрисидаги низомда кўрсатилганлар.

Статистик ҳисоботда ходимларнинг ўртача рўйхатдаги сони кўрсаткичи ишлатилади. (1 ой, квартал, 6 ой, 9 ой ва 1 йил). Бунда ишга келганлар ва келмаганлар ҳам ҳисобга олинади.

Масалан: ойлик учун ҳар куни рўйхатдаги ишчилар сони (байрам, дам олиш кунлари ҳам ҳисобга олинган ҳолда) ҳар кунлигини жамлаб ойнинг таквим (календар) сонига бўлиш билан аниқланади (ишчи-кун:календар кўнига). 3 ойга бўлса ҳар бир ойнинг ўртача кўрсаткичини жамлаб 3 га бўламиз ва ҳоказо. Агарда ишчилар сони ҳар ой бошига берилган бўлса ўртача хронологик усул билан аниқланади.

Ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини аниқлашда дам олиш ёки байрам кунларидаги ишга келганлар сони бир кун олдин ишга келганлар сонига тенг деб ҳисобга олинади. Масалан, жума куни 301 киши ишлаган бўлса, дам

олиш кунлари, яъни шанба ва якшанба кунларига 301 ходим ишга чиккан деб хисобланади. Масалан: 2010 йилнинг январ ойига қуйидаги маълумотлар бор:

Календар кун	Ишга келганлар
1.01-	301
2.01-	301 Дам олиш куни
3.01-	301 - " -
4.01-	305
5.01-	307
6.01-	307
7.01-	312
8.01-	312
9.01-	312 Дам олиш куни
10.01-	312 - " -
11.01-	305
12.01-	306
13.01-	301
14.01-	310
15.01-	310
16.01-	310 Дам олиш куни
17.01-	310 - " -
18.01-	312
19.01-	312
20.01-	320
21.01-	320
22.01-	318
23.01-	318 Дам олиш куни
24.01-	318 - " -
25.01-	320
26.01-	320
27.01-	317
28.01-	315
29.01-	315
30.01-	315 Дам олиш куни
31.01-	315

Жами ишчи куни сони = 9657 (киши -- куни. ўртача рўйхатдаги ходимлар сони - \bar{X}) : 31 (иш куни) = 311.5 киши.

Агарда ишга келганлар ҳар ойнинг бошига берилган бўлса, 1.01-570 киши, 1.02-575 киши, 1.03-572 киши ва 1.04 -- 580 киши, бундай ҳолда ўртача хронологик усул билан рўйхатдаги ўртача ходимларни (\bar{X}) аниқлаш мумкин.

$$\bar{X} = \frac{\frac{570}{2} + 575 + 572 + \frac{580}{2}}{4 - 1} = 574 \text{ киши}$$

Ойлар бўйича ходимларни ўртача сони қуйидагича берилган бўлса:

Ойлар	Ходимларни ўртача сони
Январ	500
Феврал	496
Март	500
Апрел	515
Май	530
Июн	518
Июл	560
Август	570
Сентябр	565
Октябр	570
Ноябр	580
Декабр	600
Жами	6504

Йиллик ходимларнинг ўртача сони

$$\bar{x} = \frac{6504}{12} = 542 \text{ кишига тенг бўлади.}$$

Статистикада ўртача иш ҳақи, меҳнат унумдорлиги ва бошқа кўрсаткичларни аниқлаш учун «ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача кўрсаткичларни аниқлаш учун ходимлар сони» кўрсаткичи ишлатилади.

Бу кўрсаткичини аниқлаш учун рўйхатдаги ходимлар сонидан айрим ходимлар категориялари чиқариб ташланади. Уларга қуйидагилар киради:

- хомиладорлик ёки фарзанд тугилгандан кейинги таътилдагилар;
- болаларга (айрим ёшгача) қараш учун таътилдаги аёллар (иш ҳақисиз ёки қисман иш ҳақи туланадиган);
- кишлоқ хўжалик ишларини бажариш учун хизмат сафарига юборилганлар (ҳукумат қарори билан бундай ишларни (75 % иш ҳақи асосий

иш жойида сакланиб қолинади), шофёрлар, механиклар, трактористлар, миханизаторлар;

• курилиш ишларига хизмат сафарига юборилганлар. Уларни ҳам 50-75 % иш ҳақи сакланиб қолинади. кишиюк хужалиги ва курилиш ишларига жалб қилинганларга суткалик ва квартаера учун қўшимча ҳақ туланмайди;

- махсус касалхоналардаги хронологик алкоголиклар;
- кечки ва сиртки ўқнида талабалар сессия даврида;
- иш ҳақини саклаб қолмасдан зарурий таътилга чиққанлар.

Ходимлар сони билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар каторига қуйидагиларни ҳам киритиш лозим:

1. ишга келган ходимлар сони (уларни рўйхатдаги ходимлар сонидagi хиссаи):

2. ишчи ходимларни таркиби;

3. ходимларни ўртача ёши;

4. меҳнат даври (стажи);

5. меҳнат унумдорлиги;

6. ишчи ходимларни рентабеллиги ёки даромадлиги (Ри.х). Агарда яратилган қийматни $C + V + m$ деб ҳисобласак, рентабеллик қуйидагича

ифодаланади: $R_{и.х} = \frac{m}{V}$; Бу ерда:

C – доимий капитал ишлаб чиқариш воситалари; V – ўзгарувчан капитал, иш ҳақи; m – олинган фойда.

7. меҳнаткашларнинг бўш вақти (дам олиш, ўқиш, малака ошириш жамоат ишлари, болалар тарбияси, жисмоний тарбия ва спорт, маданий дам олиш, маънавий эҳтиёжларни қондириш);

8. ходимларни қунимсизлик коэффиценти (ишдан кетган ва хайдалганлар: ўртача рўйхатдаги сонига);

9. ходимларни қабул қилиш коэффиценти;

10. меҳнат унумдорлиги;

11. меҳнат унумдорлиги ва ўртача иш ҳақини солиштирма кўрсаткичи.

16.3. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини таҳлил ва режалаштириш

Бозор иқтисодиёти шароитида умумий овқатланиш корхоналарида банд бўлган меҳнат ресурсларини (ходимлар сонини) таҳлил қилиш иқтисодий ишларнинг энг муҳим томонларидан бири бўлиб ҳисобланади. Чунки ходимлар сони, ҳар бир корxonани меҳнат салоҳияти ва малакали иш кучи билан таъминланганлигини ифодалайди ҳамда катта ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга. Ҳар бир ходимнинг ижтимоий-иқтисодий ахvoli, улар ишлаётган корхоналарда ишчилар бандлиги, уларнинг иш ҳақи миқдори ва бошқа рағбатлантириш механизмларининг қандай ташкил қилинганлиги билан ифодаланади.

Шу билан бир қаторда корxonанинг самарадорлиги унда фаолият кўрсатаётган ходимлар сонига, уларнинг малакасига, меҳнат шароити ва улар ўртасидаги маънавий-руҳий муҳитига бевосита боғлиқ. Шу нуқтаи назардан ходимлар сонини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Ходимлар сонини таҳлил қилишнинг вазифаси, унинг аҳамиятидан келиб чиқади. Таҳлилнинг вазифаларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- фаолиятдаги (рўйхатдаги) ходимлар сонини ва уларнинг штат жадвалига мувофиқлигини солиштириб баҳолаш;

- ходимлар таркибини ўрганиш;

- ходимлар малакасини, маълумоти бўйича таркибини ўзгаришига баҳо бериш;

- ходимлар умумий миқдори ва таркибини ўзгариш тенденцияларини, корxonанинг бошқа кўрсаткичлари билан боғлиқлигини урганган ҳолда баҳолаш;

- ходимларнинг ишлатилиш кўрсаткичлари, кунимсизлик коэффициенти, қабул қилиш коэффициенти, меҳнат унумдорлиги ва бошқаларни аниқлаш, уларнинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни белгилаш каби муҳим талбирларни амалга ошириш.

Тахлилнинг вазифаси бу келтирилганлар билан чекланиб қолмайди, балки ҳар сафар тахлилнинг мақсадидан келиб чиқиб, ўзгариб туриши табиий. Чунки бозор иқтисодиёти шароитида вазиятлар тез ўзгариб туриши мумкин. Бу ўзгариш жараёнини тахлил қилиб, тегншли қарорлар қабул қилиб, амалий чора-тадбирларни қўллаш, бошқариш ва иш юритиш усулларини вазиятга қараб мослаб бориш чораларини кўриш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ходимлар сонини тахлили кадрлар билан таъминланганлиги, яъни лавозимлар штат жадвалини (поварлар, официантлар, маъмурий-бошқарув ва ёрдамчи ходимлар) тўлғазилганлиги аниқлаш билан бошланади. Агар алоҳида ишчи-ходимлар категорияси бўйича ҳақиқий кўрсаткичлар штат жадвалидан у ёки бу томонга фарқланса, унда фарқланиш сабаблари аниқланади ва зарурий чора-тадбирлар кўрилади. Ҳақиқий ходимлар сони бир неча йилга солиштирилади, ўзгариш тенденциялари аниқланади ва керакли хулосалар қилинади.

Умумий овқатланиш корхоналари ходимларининг сонини ўрганишда ҳар хил гуруҳлашларни ишлатишни тақоза қилади. Масалан, умумий иш даври (стаж), жумладан ушбу корхонада, ёши бўйича, мутахассисларнинг маълумоти бўйича (олий, ўрта махсус, ўрта маълумотли, маълумоти йўқлар).

Тахлил жараёнида ходимларни қўнимсизлигини аниқлаш керак. Бунинг учун бир қатор коэффицентлар аниқланади.

Ишга қабул қилиш ёки ишдан коэффицентлари-инига қабул қилинган ёки бўшатилган ходимлар сонини (ички тартибни бўзгани учун, ўз хохиши билан) ўртага рўйхатдаги ходимлар сонига бўлиш билан аниқланади. Ушбу коэффицент алоҳида алоҳида аниқланади. Бу коэффицентларни иккинчиси кадрларни қўнимсизлиги коэффиценти деб ҳам аталади.

Кадрларни умумий силжиши коэффиценти ишга қабул қилинган ва бўшатилганлар йиғиндисини ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига нисбати.

Ушбу коэффициентлар бир неча ўтган йиллар билан солиштирилиб, уларни ўзгариш тенденциялари аниқланади, хулоса қилинади ва таклифлар берилади.

Таҳлил жараёнида ходимлар ишлаш вақтини календар фонди ўрганилади. Буving учун қуйидаги кўрсаткичларни аниқлаш тавсия қилинади:

1. битта ходим ишлаган ўртача кунлар сони - корхонада ишланган киши –кунлар сонини ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига нисбати;

2. ишчи вақтининг календар фондини ишлатилиши коэффициенти - ишлаган киши –кунлар сонини тўла календар фондига нисбати;

3. иш вақтини йўқотиш коэффициенти - ишга чиқмаган киши-кунлар сонини тўла календар фондига нисбати. Ишга чиқмаган кунларни сабабини ўрганиш катта аҳамият тутади(касаллика, қонун билан белгиланган ёки иш берувчининг рухсати билан, таътил, сабабсиз ва хоказолар).

Ходимлар сонини таҳлил қилиш, уларнинг умумий сонини, таркибини, меҳнат унумдорлигини режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгариш тенденцияларини аниқлашдан бошланади.

Кейинги боскичда ходимлар сонини корхонанинг даромади ёки фойдаси билан солиштириб ходимларга тўғри келган даромад ёки фойдани ўзгариш тенденцияларини баҳолаш зарур.

Таҳлил жараёнида меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақини ўзгариш тенденцияларини солиштириш катта аҳамиятга эга. Таҳлилни кейинги боскичларида юқорида 16.2 параграфда биз келтирилган ходимларга таълуқли барча кўрсаткичлар динамик қаторларда ўрганиш тавсия қилинади.

Ходимлар кўрсаткичларига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилиш зарур бўлади.

Ходимлар кўрсаткичларини умумий овқатланиш корхонасининг товар айланмасига таъсирини ўрганишни тавсия қиламиз.

Меҳнат унумдорлигини таҳлилини умумий овқатланиш корхоналари кўрсаткичларини амалда ва солиштирма баҳоларда ўтказиш зарур. Чунки бозор иқтисодиёти шароитида баҳоларни ўзгариши қонуниятга айланиб бормоқда. Меҳнат унумдорлигини таҳлил қилишда куйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- меҳнат унумдорлиги бажарилиши, фонзда;
- планга нисбатан чекланиши, абсолют кўрсаткичларда;
- меҳнат унумдорлигининг динамикаси, фонзда;
- меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омилларнинг миқдори;
- меҳнат унумдорлигини товар айланмасига таъсири;
- меҳнат унумдорлигини ошириш йўлларини.

Меҳнат унумдорлигини таҳлили умумий овқатланиш корхоналари ходимларининг меҳнатини самарадорлигини ошириш резервларини аниқлаш имкониятини яратди. 16.3.1 жадвалда шартли мисолда меҳнат унумдорлиги таҳлилини амалда баҳоларда келтирилган.

16.3.1 жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики Умумий овқатланиш корхонасининг товар айланмаси (умумий ва ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш бўйича) ўтган йилга нисбатан тегишлича 16,0% ва 33,6% га ўсган.

Ходимлари сони камайиш тенденциясига эга. Меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари юқори даражада ўсиб бормоқда, 1,76 ва 2,0 баробар ўсган. Қиймат кўрсаткичларини ўсиши баҳо омили билан боғлиқ, чунки баҳо индекси 1,758 га тенг бўлган $\left(\frac{191,26}{108,79}\right)$ Бундан маълум бўлаяптики ўзи ишлаб чиқарган товарларга ва сотиб олган товарларни сотиш баҳосини ўсиши натижасида меҳнат унумдорлиги 82,47 млн.сўмга (191,26-108,79)ортган.

Мехнат унумдорлигини баҳолаш

Т/р	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Чекла Нишан (+/-)	Ҳисобот йили ўтган йилга нисбатан
1	Умумий товар айланмаси	Млн. сўм	4451,8	5164	+712,2	116,0
2	Ўзи ишлаб чиқарган товарларни сотиш	Млн. сўм	2397,8	3204,0	+806,6	133,6
3	Ўртача рўйхатдаги ходимлар	Кishi	41	27	-14	65,9
4	Ўртача рўйхатдаги ишлаб чиқариш ходимлари	Кishi	31	20	-11	64,5
5	Мехнат унумдорлиги - жами ходимлар (1:3)	Млн. сўм	108,58	191,26	+82,68	176,1
6	Ушбу кўрсаткич солиштирма баҳода	Млн. сўм	-	108,79	-	
7	Ишлаб чиқариш ходимларини меҳнат унумдорлиги (2:4)	Млн. сўм	77,35	160,22	+82,87	207,1

Юқорида келтирилган усул орқали официантлар меҳнат унумдорлиги чакана товар айланиши ўртачи рўйхатдаги официантлар сонига нисбатан, ҳам таҳлил қилинади.

Таҳлил жараёнида меҳнат унумдорлигига таъсир қилган омиллар ҳисоб китоб қилинади.

Баҳони таъсир миқдорини аниқлаш юқорида кўрсатилди.

Яна бита омил ходимлар сонини ўзгариши. Уни таъсирини ҳисолаш учун қуйидаги математик формула тавсия қилинади.

$$\Delta MU = \frac{\Delta_s}{100 - \Delta_s} \cdot 100$$

бу ерда: ΔMU - меҳнат унумдорлигини ўсиш даражаси;

Δ_s - қандайдир омил натижасида ходимлар сонини ўзгариши.

Δ_s кўрсаткичи қуйидаги формула орқали ҳисоб китоб қилинади.

Масалан омил сифатида янги техникани жорий қилиш ёки жиҳозни модернизация қилиш деб ҳисобласак

$$\mathcal{O}_z = \left[100 - \frac{K \cdot 100}{(K_1 \cdot 100) + (K_2 \cdot \alpha)} \cdot 100 \right] \cdot t_{k2} : 12$$

бу ерда: K - умумий жихозлар сони, дона;

K_1 – эски ўрнида ишлатилаётган жихозлар, дона;

K_2 – янги ёки модернизация қилинган жихозлар, дона;

α – янги ёки модернизация қилинган жихозларни унумдорлигини эски (алмаштирилган ёки модернизацияланган) жихоз унумдорлигига нисбати, фоизда;

t_{k2} – режалаштирилган даврда янги техника ёки модернизация қилинган жихозни ишлатиш муддати, ойлар ҳисобида.

Меҳнат унумдорлигини оширишда ишчи вақтини йўқотишни камайтириш катта аҳамиятга эга.

Ишчилар сонини ишчи вақтини йўқолишини камайтириш орқали қисқартириш қуйидагича аниқланади.

$$\mathcal{O}_z = \frac{(t_n^0 - t_n^1) \cdot 100}{100 - t_n^1};$$

бу ерда: t_n^0 – базис даврида ишчи вақтини йўқолиши, фоизда;

t_n^1 – ҳисобот даврида ишчи вақтини йўқолиши, фоизда;

Меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омиллардан бири Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмасининг таркибини «Меҳнат оғирлиги⁴»- кўрсаткичини ўзгариши ҳисобланади.

Товар айланиш таркибини ўзгариши натижасида 1 сўм товар айланмасига меҳнат харажатларини ўзгариши (+;-) миқдорини (M_x) қуйидагича ҳисоблаш мумкин.

$$M_x = (100 \cdot \Delta MK) : (50 + MK^0),$$

бу ерда: ΔMK - ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар ҳиссасини (товар айланишида) қўшимча ўсиш суръати;

MK^0 – ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни базис давридаги ҳиссаси.

⁴ Меҳнат оғирлиги – кўпроқ меҳнат сарфини талаб қилгани.

Агарда ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг хиссаси ортиб борса, у меҳнат харажатларини ортишига олиб келади.

Олимларнинг ҳисоб китоблари бўйича ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларга келган умумий харажатлар суммаси сотиб олинган товарларни сотиш учун кетган харажатлардан 2.5-3 баробар кўпроқ.

Масалан профессор А.М.Фридман келтирган ҳисоб китобларда ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларга кетган харажат даражаси – 35,6%, сотиб олган товарларни сотишга кетган харажатлар даражаси – 13,7%. Уларни нисбати 35,6:13,7=2.6 ни ташқил қилапти⁴.

Айрим олимлар умумий овқатланишда меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда шартли товар айланмасини ишлатилиши ва унинг учун товар айланмаси меҳнат оғирлиги коэффициентларича кўпайтириш орқали шартли товар айланиши ҳисоблашни, яъни маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни чақани сотиш 1,0-га, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни улгуржи сотиш 0,8-га, сотиб олган товарларни сотиш 0.4-га кўпайтириш орқали аниқлашни тавсия қилади⁵.

Меҳнат унумдорлиги даражасига ходимлар таркибини ўзгариши ҳам таъсир қилади.

Масалан, умумий ходимлар таркибида маъмурий-бошқарув ходимлари хиссасини ўзгариши. Бунини ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин.

$$\Delta MU = \frac{MB_x^1 - MB_x^0}{100 - MB_x^0} \cdot 100$$

бу ерда: ΔMU - ходимлар таркибини ўзгариши натижасида меҳнат унумдорлигини кўпинча ўзгариш суръати, фоизда;

MB_x^0, MB_x^1 - маъмурий-бошқарув ходимларининг хиссаси, тегишлича базис ва ҳисобот даврига.

⁴ Фридман А.М. Экономика предприятий торговли и питания потребительского общества. Учебник. М. «Дашков и К^о», 2008 г. 414 стр.

⁵ Ефимова О.П. Экономика общественного питания. Минск «Новое знание», 2008 г. 221 стр.

Мехнат ресурслари кўрсаткичларини тахлил қилганда уларни товар айланишга ва маҳсулот ишлаб чиқариш миқдорига таъсири даражасини алоҳида ҳисоб-китоб қилиш лозим.

Мехнат унумдорлигини ўсишини (фоизда) товар айланмасига таъсирини ΔTA қуйидагича аниқлаш мумкин.

$$\Delta TA = 100 - [(X_c \cdot 100) : \Delta TA_y] \cdot 100;$$

бу ерда: X_c – ходимлар сонини кўпинча ортиш суръати, фоизда;

ΔTA_y – товар айланмасини кўпинча умумий ортиш суръати, фоизда;

Ёки:
$$\Delta TA = [(\Delta TA_y - X_c) : \Delta TA_y] \cdot 100$$

Мехнат ресурслари бир нечта бир бири билан боғлиқ кўрсаткичларни товар айланишга таъсирини занжирли усулини ишлатиш орқали аниқлаш мумкин.

Масалан қуйидаги омиллар таъсири:

1. ўртача рўйхатдаги ходимлар сони, киши;
2. иш кучини ўртача давомийлиги, соат;
3. битта ходимни ўртача ишлаган кунлари сони, кун;
4. бита ходимни ўртача соатда мехнат унумдорлиги, сўмда.

Бундай ҳисоб-китоб учун қуйидаги жадвални тўзиб, омиллар миқдари жойлаштириб, умумий товар айланиш ҳажмини ва унга алоҳида омиллар таъсири миқдорини аниқлаш мумкин.

16.3.1 жадвал

Товар айланишга мехнат кўрсаткичларини таъсири

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги					
			1	2	3	4	5
1	Ўртача рўйхатдаги ходимлар	киши	Б	X_1	X_1	X_1	X_1
2	Бита ходимни ўртача ишлаган кунлари	кун	Б	Б	X_1	X_1	X_1
3	Иш кучини ўртача давомийлиги	соат	Б	Б	Б	X_1	X_1
4	Бита ходимни ўртача соатда мехнат унумдорлиги	сўм	Б	Б	Б	Б	X_1
5	Товар айланмаси ҳажми (1*2*3*4)	Млн. сўм	TA_1	TA_2	TA_3	TA_4	TA_x

Изоҳ: Б – базис даври кўрсаткичлари;

X_1 – ҳисобот даври кўрсаткичлари.

Ушбу жадвал маълумотларида товар айланмасига алоҳида омиллар таъсири куйидагича аниқланади:

1. ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини ўзгариши $=TA_2-TA_1$;
2. битта ходимни ўртача ишлаган кунларини ўзгариши $=TA_3-TA_2$;
3. иш куни ўртача давомийлигини ўзгариши $=TA_4-TA_3$;
4. бита ходимни ўртача соатда меҳнат унумдорлигини ўзгариши $=TA_5-TA_4$

Ушбу усул орқали чакана товар айланмасига официантлар сонини ўзгариши; бита официантга берkitилган ўринликларни ўзгариши ва битта ўриндикга тўғри келган чакана товар айланмасини ўзгаришларининг таъсирини ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

Умумий овқатланиш корхонасининг ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар бўйича товар айланмасига ишлаб чиқариш ходимлари сонини ўзгаришининг таъсирини $\Delta УИЧМТА$ куйидаги формула орқали аниқлаш мумкин.

$$\Delta УИЧМТА = (ИЧХ_c^1 - ИЧХ_c^0) \cdot МУ_{инк}^1 ;$$

бу ерда: $ИЧХ_c^0, ИЧХ_c^1$ – ўртача рўйхатдаги ишлаб чиқариш ходимлари сони, тегишлича базис ва ҳисобот даврларига;

$МУ_{инк}^1$ – ишлаб чиқариш ходимларининг базис давридаги меҳнат унумдорлиги.

Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар бўйича товар айланмасига ишлаб чиқариш ишчиларининг меҳнат унумдорлигини $(МУ_{инк}^1)$ таъсирини куйидагича ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

$$\Delta УИЧМТА = (МУ_{инк}^1 - МУ_{инк}^0) \cdot ИЧХ_c^1$$

Икки хил бир бирига боғлиқ омилларнинг товар айланишга таъсирини интеграллаш усулини қўллаш йўли билан аниқлаш мумкин. Масалан: ходимлар сони ва меҳнат унумдорлигини товар айланмасига таъсири. Бунинг учун куйидаги формуладани фойдаланиш мумкин.

$$\Delta TA = MU^0 \cdot \Delta X_c + [(\Delta MU \cdot \Delta X_c) : 2];$$

бу ерда: ΔTA – ходимлар сонини ўзгартириш ҳисобидан товар айланмасини ўзгарган суммаси, млн. сўм;

ΔX_c – ходимлар сонини ўзгарган сони, киши;

ΔMU – меҳнат унумдорлигини ўзгарган суммаси, млн.сўм

Ёки:
$$\Delta TA = \Delta X_c \cdot K_c^1 \cdot MU^1$$

бу ерда: K_c^1 – бир ходимни базис йилида ишлаган кунлари;

MU^1 - меҳнат унумдорлиги, базис йитлига.

Меҳнат унумдорлигини товар айланмасига таъсири:

$$\Delta TA = X_c \cdot \Delta MU + [(\Delta MU \cdot \Delta X_c) : 2]$$

Ишчи вақтини йўқогилишини товар айланмасига таъсири:

$$\Delta TA = X_c^1 \cdot \Delta K_c \cdot \Delta MU^1$$

Меҳнат ресурсларини режалаштириш ходимлар сонини аниқлаш ва штат жадвали тузишдан бошланади. Умумий овқатланиш корхоналарида ушбу кўрсаткичларни режалаштиришда корxonани ишлаш тартиби, товар айланмаси, моддий-техника базасида ҳолати ва рўй берадиган ўзгаришлар, хом-ашё ва фабрикатлар билан таъминланиши, ҳар хил норма ва нормативлардан, умумий овқатланиш корхоналарининг турлари, категориялари ва бошқа кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Ходимлар сонини режалаштириш норматив усули; эластиклик коэффициенти; товар айланмаси меҳнат оғирлиги индекси; меҳнат унумдорлиги; индекслар ва бошқа усуллардан фойдаланиш асосида амалга оширилади.

Норматив усули орқали официантлар сонини аниқлаш хизмат қилиш нормалари умумий овқатланиш корхоналарининг турлари бўйича (ресторан, бар, кафе), ҳамда уларни категориялари бўйича (люкс, юқори, 1,2,3 категориялар).

Юқори категорияли ресторан учун битта официантга беркитилган ўриндиклар сони нормаси 16-та бир сменага. Агарда хизмат қилиш бригада

шаклида амалга оширилса ушбу норма 15% ошади. Хизмат столни олдиндан сервировка қилиш орқали ҳамда «швед» столи, экспресс-стол, «фуршет» столи каби турларда бўлса ушбу норма 1,5-2,0 мартаба ортади¹.

Масалан: ресторан зали (биринчи категория) 65 ўриндикка эга. Хизмат шакли яқка тартибда. Иш тартиби -1,5 смена. Битта официантни хўррандаларга хизмат қилиш нормаси 20 та 1,5 сменада ишлаганда ходимлар сонини ортириш коэффициенти -2,1 га тенг

Ушбу маълумотларда режалаштирилган йилга бир сменада ишлайдиган официантлар сони = $65:20=3,25$ киши. Ишлаш тартибини ҳисобга олган ҳолда официантлар сони -- $3,25 \cdot 2,1=6,8$ киши, ёки 7 киши.

Кассирлар сони, агар хўррандалар ўзи -- ўзини таъминлаш усули ишлатилса, 100 ўриндикга – 1 та кассир, агар тез таъминлаш (эксперт стол) усули ишлатилса 45-50 ўриндикга - 1 та кассир нормаси орқали ҳисоб-китоб қилинади⁷. Юқори категорияли ресторанлар учун зал администратори (метродетель) иш тартибига қараб, бир сменага битта залга битта администратор¹.

Поварлар, конвойлар, кондитерлар сони хўжалик эҳтиёжидан келиб чиқиб ўтган йиллар маълумотларига асосан тажриба-статистик усулини ишлатиш йўли билан аниқланади. Бунда меҳнат унумдорлиги, жиҳозлар сони каби кўрсаткичлар ишлатилиши мумкин.

Ходимлар сони ходимларни эластиклик коэффициенти кўрсаткичи орқали аниқланиши мумкин:

$$K_3 = \Delta X_3 : \Delta TA,$$

бу ерда: $\Delta X_3, \Delta TA$ – тегишлича ходимлар сони ва товар айланмасининг ҳисобот йилида базис йилига нисбатан кўшимча ўзгариш суръати, фоизда.

⁷ Ушбу нормалар Беларусия Республикасида ишлатилади. Ефимова О.П. Экономика общественного питания. Минск. «Новое знание», 2008 г. 232 стр.

Бу холда: $\Delta X_c^p = K_c \cdot \Delta T_A$;

бу ерда: ΔX_c^p – ходимлар сонини қўшимча ўсиш суръатини ўзгариш миқдори, фоизда;

Ходимлар сони режалаштирилган йилга (X_c^p) қуйидагича аниқланади:

$$X_c^p = \frac{X_c^1 \cdot (\Delta X_c^p + 100)}{100}$$

Ходимлар сонини меҳнат оғирлиги индекси орқали аниқланганда қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширишлади.

Масалан: режалаштирилган йилга меҳнат оғирлиги кўрсаткичи 5% қисқаради дейлик, бунда меҳнат оғирлиги индекси – 0,95 га тенг бўлади. Режалаштирилган йилга товар айланмасини ўсиш суръати – 20%. Ушбулардан келиб чиқиб, ходимлар сонини ўсиш суръати $=1,20 \cdot 0,95 = 1,14$ га тенг бўлади, яъни ходимлар сони 14,0% ошади.

Агарда ҳисобот йилида ходимлар сони 27 кишини ташкил қилган бўлса, режалаштирилаётган йилга уларнинг сони $=27 \cdot 1,14 = 31$ кишини ташкил қилиш керак бўлади.

Ходимлар сони ва меҳнат унумдорлиги индекси усули, иқтисодий-математик усуллар орқали ҳам аниқланиши мумкин. Масалан: товар айланмаси индекси – 1,20, меҳнат унумдорлиги индекси – 1,09 бўлса ходимлар индекси $=1,20 : 1,09 = 1,09$ ни ташкил қилади. Ҳисобот йилида ходимлар сони 27 кишини ташкил қилган бўлса, режалаштирилаётган йилга ходимлар сони $=27 \cdot 1,09 = 29$ кишини ташкил қилади.

Ходимлар сони аниқлангандан сўнг штат жадвали тузилади. Унда ходимлар сони ҳар бир лавозим бўйича алоҳида кўрсатилади. Лавозимлар функционал вазифаларига қараб қуйидагича белгиланади.

1. Бошқарув аппарати ва мутахассислар (директор, директор муовини, администратор, бухгалтер, экономист, инженер-технолог ва бошқалар).

2. Ишлаб ичкариш – савдо ходимлари (поварлар, официантлар, кухня ишчилари, кассирлар, ишлаб чиқариш мудирлари ва бошқалар).

3. Ёрдамчи ходимлар (юк ортувчилар, супурувчилар, идиш юувчилар, қоравул ва бошқалар).

Таянч иборалар: меҳнат, меҳнат ресурслари, ишчи кучи, ишчилар сони, рўйхатдаги ишчилар, меҳнат салоҳияти.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Меҳнатнинг моҳиятини ёритиб беринг?
2. Меҳнат ресурслари деганда нимани тушунасан?
3. Меҳнат салоҳияти нима ва у меҳнат ресурсларидан қандай фаркланади?
4. Ишчи кучи нима?
5. Ишчи кучи такрор ишлаб чиқарилиши қандай фазалардан иборат бўлади?
6. Рўйхатдаги ходимлар сони қандай аниқланади?
7. Ходимларни ўртача сони қандай аниқланади?
8. Меҳнат ресурсларни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар аниқланади?
9. Умумий овқатланишда официантлар сони қандай режалаштирилади?

- 17-БОБ. Умумий овқатланиш корхоналари даромадлари**
- 17.1. Умумий овқатланиш корхоналари даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари
- 17.2. Умумий овқатланиш корхоналари даромадларни таҳлили
- 17.3. Умумий овқатланиш корхоналари даромадларини режалаштириш ва прогнозлаш

17.1. Умумий овқатланиш корхоналари даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари

Умумий овқатланишда даромадлар маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш ва истеъмол қилинишни ташкил қилиш ҳамда сотиш учун сотиб олинган товарларни айрибошлаш ва бошқа фаолиятларга боғлиқ.

Умумий овқатланишда даромад улар фаолиятининг баҳоси яъни улар фаолиятида сарфланган ижтимоий зарурий меҳнатнинг (меҳнат воситалари ва ишчи кучи харажатлари) қиймати ва қўшимча қийматнинг пулдаги ифодасини англатади. Назарий жиҳатдан $y = c + v + m$ -га тенг. Бу ерда « $c + v$ » жонли ва жонсиз меҳнат сарфларини, яъни умумий овқатланиш харажатларини англатса, « m » - уларни соф фойдасини миқдорини англатади.

Умумий овқатланишда ишлаб чиқаришдан фаркли, барча харажатлари даромад (уларни устамалари) ҳисобидан қопланади, яъни улар товарлар қиймати таркибида акс топади, ишлаб чиқаришда эса, харажатлар таннарх таркибига киради ва y маҳсулот (иш, хизмат)ни сотишдан олинган соф тушум ҳисобидан қопланади. Умумий овқатланишда фаолияти қиймати ($c + v + m$), уларнинг даромадида ўз аксини топади. Ушбулар нуқтаи назаридан, бизларнинг фикримизча, Умумий овқатланишда ҳам савдодаги каби «даромад»ни, улар фаолиятида яратилган қийматнинг пулдаги ифодаси сифатида, яъни улар фаолиятининг баҳоси сифатида қаралиш иқтисодий назария нуқтаи назаридан ҳақиқатга яқин бўлади.

Умумий овқатланиш корхоналари (шаҳобчалари)нинг даромади – бу улар фаолияти натижасида яратилган қийматнинг пулдаги ифодасидир ва у умумий овқатланиш соҳаси фаолиятининг баҳоси сифатида намоён бўлади.

Даромаднинг иқтисодий йўналтирилиш моҳияти бўйича барча ҳаражатлар, солиқлар, тўловларни ва фойдани таъминлашдир.

Ушбу соҳада сотишдан олинган даромадлар улар томонидан ўз маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун сотиб олинган хом ашёларга ҳамда сотиладиган товарларни сотиб олинган баҳоларига қўйиладиган устамалар миқдорида ўз аксини топади.

Умумий овқатланиш соҳасида савдо соҳасига ўхшаш даромадларни асосий қисми тегишлича ўз маҳсулотларини ва сотиш учун сотиб олинган товарларни сотишдан шаклланади.

Бухгалтерия ва статистик ҳисоботларда умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг даромадлари қуйидагича шаклланади.

«Маҳсулот (иш хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларини шакллантириш тартиби тўғрисида Низом» да (5 феврал 1999 йил 54 – сонли Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори) хўжалик субъектлари, жумладан умумий овқатланиш корхоналари даромадларининг турлари ва аниқлаш усуллари келтирилган.

Назарий жиҳатдан умумий овқатланиш корхоналарини ўз маҳсулотларини ва сотиш учун сотиб олинган товарлар сотишдан олинган даромади уларни ҳаражатларини қоплаш ва фойда олиш манбаи бўлиб, у бир томондан умумий овқатланиш соҳасининг ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни қийматидаги, иккинчи томондан, сотиш учун сотиб олинган истеъмол товарлар баҳосидаги хиссасининг миқдорини англатади. Бундан келиб чиқиб, овқатланиш соҳасининг сотишдан олинган даромади овқатланиш соҳаси хизматларини қийматини пулдаги ифоласидир. Ушбу таъриф маҳсулотлар ва товарларни сотишдан олган даромадни моҳиятини очиқ беради.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари ўз маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш тармоқларидаги каби янги қиймат яратади. Ушбу нуқтаи назардан Умумий овқатланиш соҳасида ишлаб

чиқариш тармоқларида товар қийматини яратилиши ва улар баҳосини шаклланишига мос келади. Шу сабабли уларда ҳам «таннарх» ва «фойда» каби кўрсаткичлар ишлатилиши мумкин. Лекин умумий овқатланишда даромадларнинг шаклланиши ва аниқлаш усуллари савдоникига мослаштирилган.

Умумий овқатланишда маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан ҳамда товарларни ишлаб чиқаришдан то истеъмолчиларга етказиш билан боғлиқ бўлган харажатларни тўлаш товарларни чакана баҳоси (устамалар) ҳисобидан амалга оширилади.

Умумий овқатланишда устамалар (хом ашё ва товарлар учун) товарлар чакана баҳоси билан товарларни сотиб олиш (чакана ва улгуржи савдодан, дехқон бозорларидан, ишлаб чиқаришдан ёки бошқа воситачилардан) баҳоси ўртасидаги фарқи сифатида аниқланади.

Умумий овқатланиш корхоналарининг даромадлари юқорида келтирилган Низом бўйича қуйидагилардан таркиб топади:

1. сотишдан олинган даромад. Умумий овқатланишнинг «Товарларни сотишдан олган ялпи даромади» сотишдан олинган соф тушумдан сотилган товарларни харид қийматини чегириб ташлаш орқали аниқланади;

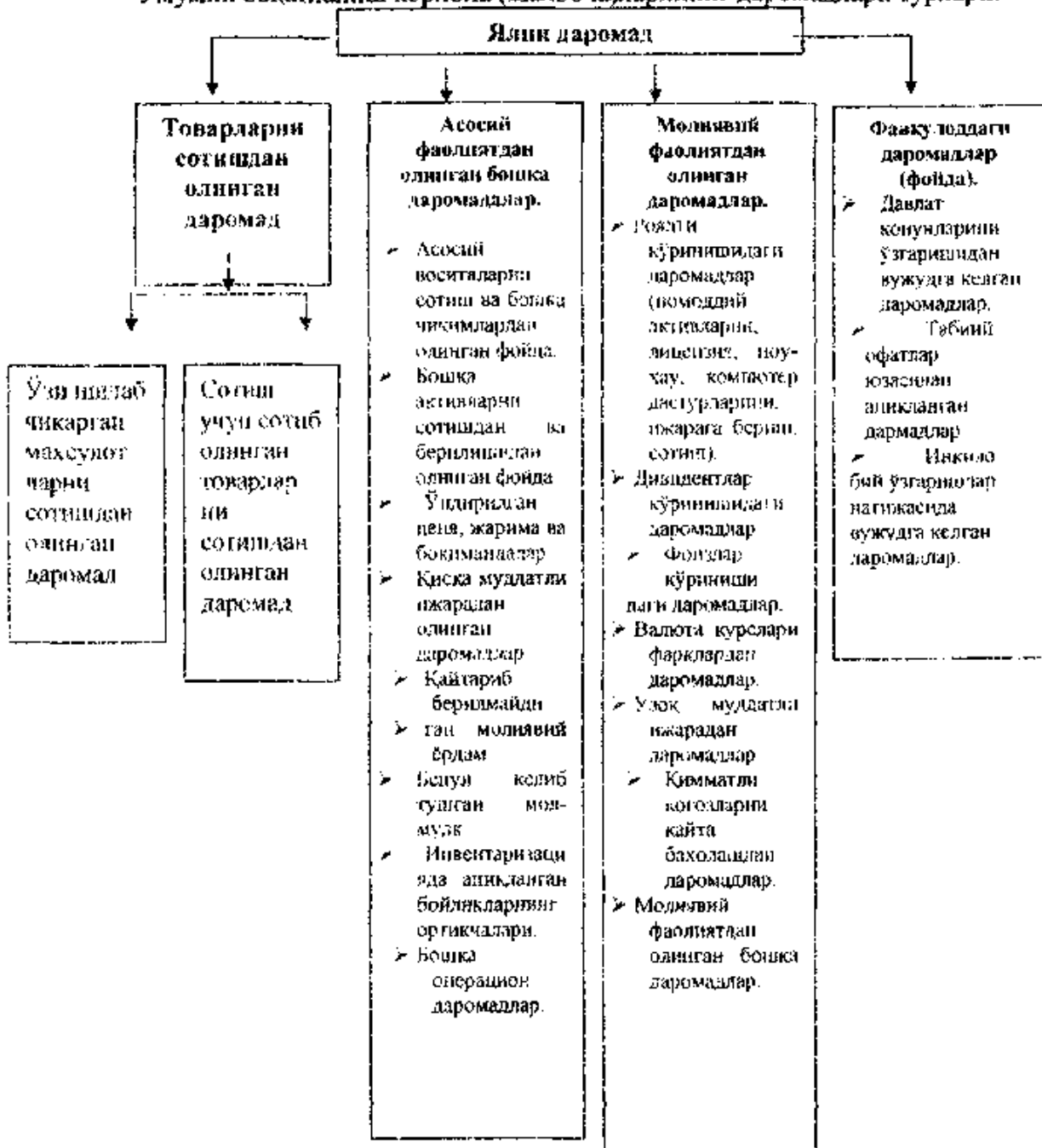
2. асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

3. асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадлар. Улар қаторига молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва фавқулотдаги даромадлар киради.

Умумий овқатланиш корхона(шаҳобча)лари даромадининг таркибий турлари 17.1.1. чизмада келтирилган.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларида 17.1.1 чизмадан кўриниб турибдики савдодагидан фақат «товарларни сотишдан олинган даромад»ни шаклланиши билан фарқланади

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг даромадлари турлари.

Даромадлар миқдори абсолют-сўмда ва нисбий кўрсаткичларда ҳисоб-китоб қилинади. Даромадлар кўрсаткичларини уларни шаклланиш манбаларидан келиб чиқиб қуйидагича аниқлашни тавсия қиламиз:

○ товарларни сотишдан олинган даромадларни Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг умумий товар айланмасига (чакана+улгуржи) нисбатан, фойзда ёки коэффициентда;

- ўзи ишлаб чиқарган махсулотларни сотишдан олинган даромадларни, ўзи ишлаб чиқарган махсулотларни сотиш бўйича умумий товар айланмаси (чакана+улгуржи)га нисбатан фоиз ёки коэффициентда;

- сотиш учун сотиб олинган товарларни сотишдан олинган даромадларни сотиб олинган товарларни сотиш товар айланмасига нисбатан фоиз ёки коэффициентда;

- товарларни сотишдан олинган даромадларга муомала харажатларни нисбати фоизда ёки коэффициентда; ёки ушбу кўрсаткичнинг тескариси;

- ялпи даромадни барча активларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;

- ялпи даромадларни амортизация суммаси, айланма маблағлар ва молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;

- молиявий фаолиятдан олинган даромадларни молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда.

Бундан ташқари даромадларнинг таркиби ҳар бир элементининг уларга тегишли, уларни шакллантирадиган кўрсаткичларга ёки манбасига нисбатан тегишли кўрсаткичлар аниқланиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

17.2. Умумий овқатланиш корхоналари даромадлари таҳлили.

Умумий овқатланишда даромадлар таҳлилининг вазифаси ялпи даромад, унинг таркибий турлари бўйича режанинг бажарилиши, уларни динамикасини (ўзгариш) тенденциялари, таркибий силжишлар ҳамда уларга таъсир қилган омилларни таъсир даражасини аниқлаш асосида корxonани молиявий-хўжалик фаолияти натижасига баҳо бериш бўлиб ҳисобланади.

Даромадларни таҳлил қилишда бухгалтерия, молиявий, статистик ҳисоботлар ва танлаб кўзатиш, эксперт баҳолаш натижалари каби маълумотлар ишлатилади.

Ҳисоботларга қуйидагиларни киритиш лозим:

- бухгалтерия баланси - 1-сонли шакл;

- молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот 2-сонли шакл;
- пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот;
- фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот -- 9-шакл;
- корхона харажатлари тўғрисидаги ҳисобот – 5-С (савдо) шакли;
- улгуржи ва чакана товар айланмаси тўғрисидаги ҳисобот – 1-савдо шакли;
- товарлар сотиш ва қолдиқ тўғрисидаги ҳисобот – 3-савдо шакли;

Булардан ташқари бухгалтериядаги товар гуруҳлари бўйича савдо устамалари тўғрисидаги маълумотлар ишлатилалди.

Даромадлар миқдори абсолют – сўмда ва нисбий кўрсаткичларда ҳисоб-китоб қилинади. Унинг нисбий кўрсаткичларига қуйидагиларни киритишни тавсия қиламиз:

- сотишдан олинган даромадларни товар айланмасига нисбатан, фоизда ёки коэффициентда;
- сотишдан олинган даромадларга муомала харажатларини нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- ялпи даромадларини барча активларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- ялпи даромадларни асосий фондларга; айланма мабалагларга, молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- молиявий фаолиятдан олинган даромадларни молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда.

Бундан ташқари даромадларни таркиби ҳар бир элементини уларга тегишли, уларни шакллантирадиган кўрсаткичларга ёки манбасига нисбатан тегишли кўрсаткичлар аниқланиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Даромадларни таҳлил қилишда ялпи даромадга, унинг таркибий қисми сотишдан олинган даромадлар, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадларга савдонинг иқтисодий фаолиятидан келиб чиқадиган омиллар таъсирини ўрганиш катта аҳамият тутади.

Даромадларнинг ҳажмига, унинг турларига мос равишда бир неча омиллар таъсир қилади.

Товарларни сотишдан олинган даромадларга қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- товар айланмасининг ҳажми, таркиби ва ассортименти;
- товарларни келтириш шартлари;
- товарларни силжитиш. Бу жараёнда товарлар физик (реал) миқдорда ишлаб чиқаришдан чакана савдога етказилади. Товарларни силжитиш бир неча бўғинлардан иборат бўлади (улгуржи савдо базалари, складлари; ҳар хил воситачилар). Ушбу бўғинлар қанча кўп бўлса, савдо устамаси уларнинг ўртасида тақсимланади ва чакана савдонинг ҳиссасини камайишига олиб келиши мумкин. Уларнинг сони товар ассортиментларининг мураккаблигига, товарларни ишлаб чиқаришдан чакана савдога етказиш шарт-шароитларига ва бошқаларга боғлиқ.

- савдо устамасининг даражаси (сотиб олиш баҳосига нисбатан, %);
- товарларни сотишда аҳолига кўрсатиладиган қўшимча хизматларнинг сони, сифати ва уларнинг тарифлари.

Товар айланмасининг ортиши даромадларни ортишига олиб келади, чунки қанча товар кўп сотилса, шунча савдо устамасининг суммаси юқори бўлади.

Товарлар ассортиментига қараб ҳар хил устамалар белгиланади, бу эса агар юқори устама қўйилган товарлар кўпроқ сотилса, улар учун устама суммаси юқори бўлади ёки тесқари ҳолат рўй бериши мумкин.

Товарларни келтириш шартларига эътибор қаратсак баҳолар ўзгармаган шароитда товарларни силжитиш бўғинлари қанча кўп бўлса, чакана савдо бўғинлари шунча кам даромад олишлари мумкин. Бозор иқтисодиёти шароитида умумий овқатланиш корхоналари савдо устамаларини мустақил белгилайди. Айрим товар гуруҳлари бўйича савдо устамалари давлат ва маҳаллий ҳокимиятлар томонидан чегараланиши мумкин. Буни улар аҳолининг кундалик эҳтиёжига таълуқли товарларни

бахосини чегаралаш мақсадида ҳам амалга оширади. Бу жаҳон амалиётида ҳам мавжуд. Лекин бундай шароитда бир томондан даромадни камайтирмаслик керак, иккинчи томондан, истеъмол товарларига рақобатбардош баҳоларни ушлаб туриш зарар бўлади.

Даромадларни бошқа турларига таъсир қилувчи омиллар уларнинг иқтисодий табиатидан ва шаклланиш шароитидан келиб чиққан ҳолда аниқланади (масалан: ҳар хил хизматлар ва уларнинг тарифлари, қимматбаҳо қоғозлар баҳоси, ҳар хил фоизлар ва х.к.)

Фавқулотда даромадларнинг вужудга келиши, уларни иқтисодий табиатидан маълум, лекин буларни ҳам сабабларини аниқлаш, таҳлил қилиш, ҳулосалар қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Таҳлил жараёнида биз юқорида келтирган кўрсаткичларни режага нисбатан ўзгариш миқдори, бир неча йилларга динамикаси ҳисоб-китоб қилиниши керак.

Даромадларни таҳлили фойда ва рентабеллик кўрсаткичларининг таҳлили билан тўғиз боғлиқ бўлганлиги муносабати билан уларнинг таҳлили фойда ва рентабилликни таҳлили параграфида кенгрок ёритилади

17.3 Умумий овқатланиш корхоналари даромадларини режалаштириш ва прогнозлаш

Бозор иқтисодиёти шароити умумий овқатланиш корхоналари даромадлари уларни шаклланиш манбаларини ҳисобга олган ҳолда режалаштириш ва прогнозлаштиришни талаб қилади.

Умумий овқатланиш корхоналари даромадлари уларни шаклланиш манбаларига қараб товарларни сотишдан олинган даромадлар, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (асосий воситалар сотилиши ва бошқа чиқимлардан олинган фойда, бошқа активларни сотишдан ва берилишидан олинган фойда, ундирилган жазо, жарима ва боқимандалар, қисқа муддатли ижарадан олинган даромадлар ва бошқалар), молиявий фаолиятдан олинган даромадлар (роялти кўпинишидаги намуна, лицензия,

компьютер дастурларини ижарага бериш ва сотиш), дивидентлар, фоизлар, валюта курслари фарклари ва ҳоказолар.

Даромадларни режалаштириш ва прогнозлаштириш авваламбор ўтган йиллар маълумотларини таҳлил натижалари ва хулосаларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Даромадларни режалаштириш уларнинг турлари ва шакллантириш манбаларидан келиб чиқиб, тегишли усулларни ишлатиш асосида амалга оширилади.

Даромадларни режалаштириш ва прогнозлаштиришда тўғридан-тўғри техник-иктисодий ҳисоб-китоблар усули, корреляцион усул, эластиклик коэффициенти орқали аниқлаш, безарарлик нуктасини аниқлаш ва бошқа усуллардан фойдаланиш мумкин. Масалан, товарларни сотишдан олинган даромад товар айланмаси режасини (сотиб олиш баҳоларида) товарлар ассортименти бўйича ва товарларга кўйилган савдо устамаси даражасига (% ҳисобида сотиб олиш баҳоларига нисбатан) кўпайтириш ва 100 га бўлиш ҳамда барча товар гуруҳлари бўйича суммалаштириш орқали ҳисобланади.

Даромадларни прогнозлаш юқорида келтирилган усуллардан ташқари иктисодий математик моделларни қўллаш орқали ҳам амалга оширилиши мумкин.

Даромадларни режалаштириш масаласи кенгрок фойдани режалаштириш параграфида ёритилади.

Таянч иборалар: товар айланмаси, қиймат, баҳо, устама, яъни даромад, товарларни сотишдан олинган даромад, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадлар, фавқулотдаги даромадлар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Даромадлар тушунчаси моҳиятини ёрғтиб беринг.
2. Умумий овқатланиш корхоналарининг даромадини таърифини айтинг.
3. Умумий овқатланиш корхоналарининг даромадига қандай таърифлар берилган?
4. Нега умумий овқатланиш корхоналарининг даромади уни фаолиятининг баҳоси дейилади?
5. Умумий овқатланиш корхоналарининг даромадлари қандай йўналишларда ишлатилади?
6. Даромадларни қандай турларини биласиз ва улар таркибига нималар киради?
7. Даромадларни таҳлил қилишни вазифаларини айтинг.
8. Даромадларни таҳлил қилишда қандай маълумотлардан фойдаланилади?
9. Даромадларни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар аниқланади?
10. Даромадларга қандай омиллар таъсир қилади?
11. Даромадлар қандай режалаштирилади?

18-БОБ. Умумий овқатланиш корхоналари харажатлари

- 18.1. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларининг моҳияти, табиати ва кўрсаткичлари
- 18.2. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларининг таснифи
- 18.3. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларига таъсир килувчи омиллар
- 18.4. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларининг иқтисодий таҳлили
- 18.5. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларини режалаштириш

18.1. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларининг моҳияти, табиати ва кўрсаткичлари

Умумий овқатланиш соҳасининг фаолияти моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан фойдаланишни тақозо қилади. Назарий жиҳатдан моддий меҳнат ва молиявий ресурсларни маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш, истеъмолни ташкил қилиш ва товарларни сотиш жараёнидаги харажатларини пулдаги ифодаси оммовий овқатланишнинг ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари деб юритилади.

Расмий ҳужжатларда ва амалиётда «ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари» атамаси ишлатилмайди, улар «муомала харажатлари» деб юритилади.

Умумий овқатланиш соҳаси харажатлари бошқа тармоқлар ва савдодан табиати ва таркиби билан фарқ қилади (расмий ҳисоботда савдо ва умумий овқатланиш соҳаларининг ва муомала харажатларининг моддалари бир хил бўлишига қарамай).

Савдо соҳасида ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар йўқ, ишлаб чиқаришда товарларни жойларда истеъмолни ташкил қилиш билан боғлиқ харажатлар йўқ. Шу билан бир қаторда ишлаб чиқаришда ҳам ашё ва материаллар қиймати таннарх таркибига киритилади, умумий овқатланишда эса ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига киритилмайди. Шу сабабли оммовий овқатланишнинг ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари уларнинг ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлари таннархини тўла акс эттирмайди, уларда

факат маҳсулот ишлаб чиқариш уларни сотиш, истеъмолни ташкил қилиш ва сотиб олинган товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ бўлган жорий харажатлар акс эттирилади.

Умумий овқатланишни ишлаб чиқариш харажатлари таркибига: ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ишчиларни иш хақи; ҳом ашё ва ярим фабрикатларни ташиш, сақлаш билан боғлиқ, ёқилги ва электрэнергияга харажатлар, асосий фондлар (ишлаб чиқариш билан боғлиқ) амортизацияси, уларни ижараси, таъминлаш харажатлари; муддати бир йилгача бўлган меҳнат воситаларни эскириши билан; махсус кийим кечакларни эскириши, ювиш, таъмирлаш билан боғлиқ харажатлар киритилади.

Тайёр маҳсулотларни жойларда истеъмол қилишни ташкил қилиш билан боғлиқ харажатлар: ўзи ишлаб чиқарган овқатларни ва сотиш учун сотиб олинган товарларни истеъмол қилишни ташкиллаштириш билан банд бўлган ишчилар иш хақи (официантлар, овқатланиш заллари метроделлари, администраторлари, идиш-товок ювувчилар, зални тозаловчилар, гардеробчилар ва ҳакозолар); овқатланиш зали билан, жихозларни эскириши, ижараси ва таъминлаш билан боғлиқ харажатлари; идиш-товокларни эскириши; зал ишчиларини махсус кийим кечакларини ювиш, таъмирлаш билан боғлиқ бўлган харажатлардан ташкил топади.

Товарларни сотиш билан боғлиқ харажатлар: сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш (уларни жойларда истеъмол қилдириш билан боғлиқ харажатлардан ташқари) билан боғлиқ тегишли муомала харажатлари моддаларидан ташкил топади.

Муомала харажатларини юқоридагидек таснифлаш амалиётда ишлатилмайди. Лекин уларнинг миқдорини эксперт текшириш, танлов текширишлар орқали ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

Юқоридагилардан ташқари ҳар қандай субъектида мавжуд бўлганидек умумий овқатланиш корхоналарида ҳам «Маъмурий-бошқарув харажатлари» алоҳида ҳисобга олинади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сон қарори билан тасдиқланган

Низомга биноан муомала харажатлари сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар; бошқа операция харажатларига бўлинган.

Муомала харажатлари абсолют ва нисбий кўрсаткичларда ҳисобга олинади, таҳлил қилинади ва режалштирилади. Муомала харажатларининг абсолют кўрсаткичи сўмда, нисбий кўрсаткичлари унинг даражаси, яъни товар айланмасига нисбатан фойз ҳисобида, таркиби эса муомала харажатларининг умумий суммасида унинг алоҳида моддаларининг ҳиссаи фойзларда кўрсатилади. Бу кўрсаткич муомала харажатларининг умумий суммасига алоҳида моддаларнинг суммасини бўлиб юзга кўпайтириш орқали аниқланади.

18.2. Умумий овқатланиш қорхоналари харажатларининг таснифи

Биз юқорида айтганимиздек муомала харажатлари иқтисодий табиати, йўналтириш мақсадлари, савдо ва умумий овқатланиш соҳаларининг функцияларидан, кўрсатиладиган бошқа тармоқларнинг хизмати турларидан, ҳисобот нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда ҳажми ва таркиби бўйича ҳар хилдир.

Муомала харажатларини қуйидаги белгилар бўйича таснифлаш мумкин:

- тармоқлар ва соҳалар бўйича;
- истеъмол товарлари муомаласи соҳалари бўйича;
- бажариладиган функциялар ва вазифалар бўйича;
- йўналтирилиш мақсадлари бўйича;
- муомала харажатларининг айрим омиллардан боғлиқлиги бўйича;
- харажатларни турлари (номенклатураси) бўйича.

Муомала харажатларини таснифланиш белгилари бўйича таснифлаб чиқамиз.

Тармоқлар ва соҳалар бўйича:

- ишлаб чиқариш тармоқларида;
- қишлоқ хўжалик субъектларида;
- чакана ва улгуржи савдо билан шуғулланувчи бошқа тармоқларда;
- ишлаб чиқариш воситаларини айрибошлаш соҳасида;
- истеъмол товарларини айрибошлаш соҳасида;
- ташқи савдо соҳасида.

Истеъмол товарлари муомаласи соҳалари бўйича

- савдо соҳасида (чакана ва улгуржи савдода);
- умумий овқатланиш соҳасида;
- махсус қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилувчи ва сотувчи хўжалик субъектларида;

- микрофирмалар ва кичик корхоналарда. Булар харажатлар тўғрисида статистик ҳисобот топширмайдилар;

- фермер ва деҳқон хўжаликлари. Буларда маҳсулотларни сотиш билан (улгуржи ёки чакана) боғлиқ харажатлари мавжуд.

Умумий овқатланишнинг функциялари ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда:

- соф ва қўшимча;
- бевосита ва билвосита;
- операцион ва маъмурий бошқарув.

Йўналтириш мақсадлари бўйича:

- ходимлар иш ҳақи;
- бошқа тармоқлар хизмати ҳақи;
- моддий харажатлар;
- моддий йўқотишлар;
- солиқлар, йиғимлар, тўловлар ва ижтимоий сугурта;
- бошқа харажатлар.

Муомала харажатларининг айрим омиллардан боғлиқлиги бўйича.

(Ушбу турдаги харажатлар бўйича соф ва қўшимча харажатлар каби алоҳида

хисобот юритилмайди, бундай таснифлаш муомала харажатларининг турларидан келиб чикиб, тахлил қилиш ва режалаштириш жараёнида қўлланилади):

- шартли-ўзгарувчан;
- шартли-ўзгармас.

Буларнинг таснифини 18.3-параграфда батафсил кўриб чиқамиз. Муомала харажатлари турлари (номенклатураси) бўйича. Бундай таснифлашда муомала харажатлари фаолиятга йўналтирилишига қараб моддаларга бўлинади. Статистика хисоботида (5-с(савдо шакли)⁸ муомала харажатлари қуйидаги моддаларга ажратилган:

Ташкилотлар томонидан бажарилган ишлар ва хизматлар
улардан темир йўл, сув, ҳаво, автомобил ва от-ўзов транспортни билан юкларни ташини;
иш ҳақи харажатлари;
ижтимоий суғурта харажатлари;
савдо эҳтиёжида фойдаланиш учун, ижара харажатлари ва бинолар, иншоотларни таъмирлаш, хоналар ва жиҳазларни саклаш;
шу жумладан:
жорий таъмирлаш харажатлари (иш ҳақидан ташқари)
ижара тўлови;
асосий воситалар амортизацияси;
ёқилги, газ ва электр энергия харажатлари;
товарларни саклаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ўраш) харажатлари;
савдо рекламаси харажатлари;
ташвиш, саклаш ва сотиш даврида товарлар ва маҳсулотларнинг йўқотилиши;
тара харажатлари;
инвентарлар ва хужалик буюмлари қийматини хисобдан чиқариш ва бошқа харажатлар (таъмирлаш, ювиш, тўзатиш ва бошқа харажатлар);
ўз транспорти харажатлари (иш ҳақидан ташқари);
бюджетга мажбурий тўловлар, соликлар ва йн имлар;
давлат мақсадли фондларига ажратмалар (ижтимоий суғурта ажратмаларидан ташқари);
бошқа харажатлар: банк кредитлари ва бошқа молия-кредит ташкилотлар фондлари; хизмат сафари харажатлари; улардан: кунлик чиқимлар; номоддий хизматлар ва банк хизматлари тўлови; бошқа харажатлар.

Юқорида келтирилган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сонли қарори билан тасдиқланган Низом бўйича давр харажатлари таркибидаги сотиш харажатлари – 22 моддага, маъмурий харажатлар – 15 моддага ва бошқа операция харажатлари – 21-моддага ажратилган.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистикаси қўмитасининг 2007 йил 9 ноябрдаги 18-сонли қарори билан тасдиқланган.

18.3. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларига таъсир қилувчи омиллар

Муомала харажатларининг суммаси ва нисбий кўрсаткичлари табиатдан ўзгарувчан ҳисобланади. Унинг суммасига ва даражасига кўп омиллар бевосита ва билвосита таъсир ўтказди.

Ушбу омилларнинг айримлари унинг суммаси ва даражасининг ортишига олиб келса, айримларни уларнинг қисқаришига олиб келади. Бу омилларнинг бири умумий овқатланиш корхоналари ва шахобчалари фаолиятига бевосита боғлиқ, бошқалари эса улар фаолиятидан келиб чиқмайди, яъни ташқи омиллардир.

Муомала харажатларининг даражаси ҳудудлар, умумий овқатланиш корхоналари, турлари унинг шахобчаларининг типлари бўйича бир-биридан фарқланади, чунки транспорт коммуникацияси, турлари, йўл шароитлари, ишлаб чиқаришнинг ҳудудлараро жойлашиши, уни ривожланиш даражаси, умумий овқатланиш корхоналарини ва шахобчаларининг жойлашиши (дислокацияси); аҳолининг харид қилиш қобилияти, товар айрибошлаш тезлиги, товар айланмасининг ҳажми ва таркиби, товарларнинг физик-кимёвий хусусиятлари ҳар хилдир. Шунинг учун муомала харажатларининг сумма ва даражаси замонда ва маконда барқарор хусусиятга эга эмас.

Муомала харажатларига таъсир қилувчи, умумий овқатланиш фаолиятидан боғлиқ бўлган омилларга умумий овқатланишни таъкил қилиш даражаси, маҳсулот маҳсулот ишлаб чиқариш, иқтисодий ва тижорий (коммерция) ишларнинг ҳолати, умумий овқатланиш корхонаси ёки шахобчасининг хусусий ва қарз маблағларининг миқдори, моддий-техник базасини ҳолати, товар айланмаси ҳажми ва таркиби, товар айрибошлаш тезлиги, ходимлар сони, уларнинг меҳнат унумдорлиги, қўлланилаётган иш ҳақи ва моддий рағбатлантириш тизими кабилар киради.

Умумий овқатланиш фаолиятидан келиб чиқмайдиган омилларга баҳо ва таърифлар, фойдаланилаётган транспорт турлари, йўл шароити, ҳар хил

солиқлар ва тўловлар миқдори, банк фоизлари миқдори, ижара миқдори, инфляция даражаси кабиларни киритиш мумкин.

Юқорида келтирилган омилларнинг барчасини умумлаштирган ҳолда объектив ва субъектив омилларга ажратиб ўрганишни тавсия қиламиз.

Объектив омиллар таркибига, бизнинг фикримизча уларнинг таъсир даражасини статистик нуқтан назардан ҳисоб-китоб қилиш имконияти мавжуд кўрсаткичларни киритиш зарур.

Субъектив омиллар – булар инсон омили билан боғлиқ, яъни умумий овқатланиш ходимларининг маҳорати, билимдонлиги, кўникмалари, талбиркорлиги (инибилармонлиги), жавобгарликни ҳис қила билиши, тезкор хизмат қилиши ва ҳозиржавобгарлиги каби ҳислатларига боғлиқ фаолият натижалари ҳисобланади. Амалиётда муомала ҳаракатларига таъсир қилувчи омиллар бундай таснифлаб ҳисоб-китоб, таҳлил қилинмайди ҳам, режалаштирилмайди ҳам. Лекин илмий тадқиқотларда амалиётда уни таҳлил қилишда бундай таснифлаб ўрганиш фойдадан холи эмас.

Муомала ҳаракатлари суммаси ва даражасига таъсир қилиш миқдорини ҳисоблаш мумкин бўлган омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- товар айланмаси ҳажми (умумий ва чакана товар айланмаси, ўзида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва унинг товар айланмаси ҳажми);

- товар айланмасини таркиби (ассортименти)ни ўзгариши (маҳсулот турлари, товар айланмаси турлари, сотиб олинган товарлар ҳамда ўз маҳсулотини сотиш билан боғлиқ товар айланмаси ҳамда ассортимент);

- товар айрибошлаш тезлиги (кунларда ва маротаба);

- истеъмол товарларига баҳони ўзгариши;

- умумий овқатланишга хизмат кўрсатувчи соҳаларни таърифларини ўзгариши (транспорт, коммунал хизмати, электроэнергия, газ, ёқилғи, алоқа, аудит ва бошқалар);

- моддий ресурслар баҳосини (қоғоз, инвентарлар, тара материаллари, хўжалик буюмлари, махсус кийим-кечаклар, қадоклаш (ўраш), биноларни таъмирлаш материаллари) ўзгариши;

- солиқлар, тўловлар, ижтимоий суғурталар миқдорини ўзгариши;

- банк ва бошқа молия-кредит ташкилотларининг узоқ муддатли кредитлари бўйича фоизларини ўзгариши;

- тўлов муддати ўтган ва узайтирилган ссудалар бўйича фоизларни ўзгариши;

- кичик муддатли кредитлар фоизини ўзгариши;

- ходимлар сонини ўзгариши;

- минимал иш ҳақи ва нафақалар миқдорини ўзгариши;

- умумий овқатланиш шаҳобчаларида савдо-технологик жараёнларини такомиллаштирилиши;

- товар айрибошлаш жараёнидаги иштирокчилар сонини ўзгариши, яъни товарларни силжитиш бўғинлари сонини ўзгариши ва хоказолар.

18.4. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларининг иқтисодий таҳлили

Муомала харажатлари таҳлили мунтазам ва ўзлуксизлик (ой, квартал, йил) ўтказилиб борилиши лозим. Чунки уни суммаси ва даражасини ўзгарилиш миқдори умумий овқатланиш корхоналари ва шаҳобчаларини самарадорлигига бевосита таъсир қилади.

Муомала харажатларини таҳлилининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлади:

- муомала харажатлари бўйича тузилган режани умумий ҳажминини, таркибинини (моддалар бўйича) бажарилишини ўрганиш (абсолют ва нисбий кўрсаткичлари бўйича);

- муомала харажатларини умумий ҳажминини ва таркибинини бир неча йилларга (3-5 йил) ўзгариш суръатларини (абсолют ва нисбий кўрсаткичлар бўйича) кўзатиш;

- муомала ҳаражатларини суммаси ва даражасига таъсир килувчи омилларни таъсир даражасини аниқлаш;

- унумсиз ҳаражатларни вужудга келиш сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф қилиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш;

- таҳлил натижаси бўйича хулосалар қилиш ва келгуси даврга тузиладиган режалар учун таклифлар тайёрлаш.

Таҳлил қилиш учун тегишли даврдаги ахборотлар ишлатилади. Улар каторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва қарорлари;

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарори, тегишли вазирликлар, идоралар, концернлар, корпорациялар, уюшмалар, компаниялар ва бошқаларнинг қарорлари ва тошшириклари;

- оператив маълумотлар (умумий овқатланиш корхоналарининг оператив ҳисоботлари, мутахассисларни кўзатувлари, бухгалтерия, маркетинг бўлимларини оператив ҳисоботлари, рўзнома ва ойномаларда ушбу корхонага ёки унинг конкурентлари ва алоқадор хўжалик субъектлари тўғрисидаги маълумотлар кабилар);

- бухгалтерия ҳисоботи (бухгалтерия баланси 1-сонли шакл);

- молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот 2-сонли шакл;

- ҳаражатлар тўғрисидаги ҳисобот 8-сонли шакл;

- статистик ҳисоботлар – «Корхоналар ҳаражатлари тўғрисида 5-С (савдо шакли)», «Товарлар сотиш ва қолдиқлар тўғрисида 3-савдо шакл», «Улгуржи ва чакана товар айланмаси тўғрисида 1-савдо шакли», «Овқатланиш корхоналари товар айланмаси тўғрисида 4-савдо шакли», «Корхонанинг молиявий ахволи тўғрисида 5-Ф шакли» кабилар.

Муомала ҳаражатларини таҳлили ҳам бошқа кўрсаткичлар таҳлили каби алоҳида кетма-кет бажарилиши лозим бўлган босқичлардан иборат бўлади. Уларни кетма-кет бажарилиши таҳлил жараёнини мантикий мазмунини таъминлайди.

Уларга қуйидагиларни киритиш лозим бўлади:

- ахборотлар ва маълумотларни тўплаш;
- ахборотлар ва маълумотларга ишлов бериш (уларни тегишли жадвалларга жойлаштириш, солиштирма юзага келтириш ва бошқалар);
- муомала харажатларига тегишли ва алоқадорлар кўрсаткичлар бўйича таҳлил қилинаётган даврга режаларни бажарилиши;
- муомала харажатларига тегишли ва алоқадор кўрсаткичларни бир-неча йиллар (ой, квартал)га ўзгариш суръатларини ўрганиш;
- муомала харажатларига таъсир қилувчи омилларни уни суммаси ва даражасини ўзгаришига таъсирининг миқдори ҳисоб-китоб қилиш;
- таҳлил натижаси бўйича хулосалар ва таклифлар тайёрлаш.

Муомала харажатларини таҳлил қилишда ҳар хил статистик, иқтисодий математик ва бошқа усуллардан фойдаланилади. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш зарур: солиштириш, гуруҳлаш, техник-иқтисодий ҳисоблар, индекс, корреляцион ва регрессион таҳлил, эксперт баҳолаш, монографик тадқиқот қабилар.

Муомала харажатларини таҳлил қилишда қуйидаги кўрсаткичлар ишлатилади.

I. Муомала харажатларини абсолют суммасини ўзгариш миқдори

Муомала харажатларини режадаги ва ҳақиқий суммасини фарқи (+;-) унинг абсолют ортиқча харажати ёки тежами (ΔMx) деб юритилади. Ушбу кўрсаткич қуйидагича ҳисобланади:

$$\pm \Delta Mx = Mx^1 - Mx^p$$

Бу ерда: «1» ва «р» - тегишлича ҳақиқий ва режадаги даврни билдиради.

Шунга ўхшаш ҳолда муомала харажатлари суммасини ўтган йилларга нисбатан ўзгариш миқдорини ҳам аниқлаш мумкин. Бунда « Mx^p » ўрнига « Mx^i » ёки « Mx^b » белгиларини ишлатиш лозим бўлади. Бу ерда «i» - ўтган

йиллардан бири, «б») - базис йили билан солиштириладиган йил маълумоти ишлатилади.

II. Муомала ҳаражатлари суммасининг нисбий миқдори

Муомала ҳаражатларини таҳлил қилишда унинг суммаси ўзгаришининг нисбий миқдорини аниқлаш муомала ҳаражатларини ўзгаришига реал баҳо беришни таъминлайди. Чунки муомала ҳаражатларининг режадаги суммаси режада мўлжалланган товар айланмаси ҳажмидан келиб чиққан ҳолда ҳисобланган бўлиб, у ҳақиқий товар айланиш миқдорини ҳисобга олмайди. Шу сабабли режадаги муомала ҳаражатлари суммаси (MX^P) ҳақиқий товар айланмаси суммасидан келиб чиқиб қайта ҳисобланади ($MX^P_{\text{қ}}$). Ушбу сумма қуйидагича аниқланади.

$$MX^P_{\text{қ}} = \frac{Y^P_{\text{қ}} \cdot TA^I}{100}; \text{ унинг даражаси } Y_{MX^P_{\text{қ}}} = \frac{MX^P_{\text{қ}}}{TA^I};$$

Муомала ҳаражатлари суммасини нисбий миқдори тенг бўлади.

$$\pm \Delta M^P_{\text{қ}} \text{ қ} = MX^I - MX^P_{\text{қ}} \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta M^I_{\text{қ}} = \frac{\Delta Y^P_{\text{қ}} \cdot TA^I}{100};$$

Муомала ҳаражатлари динамикасини ўрганишда ушбу кўрсаткичлар таҳлил қилинаётган тегишли даврга олинади («р», «i», «б»).

III. Муомала ҳаражатларини нисбий даражаси (Y_{MX})ни ўзгариш миқдори

Ушбу кўрсаткич қуйидагича аниқланади:

1. ҳисобот йилида муомала ҳаражатини нисбий ортиқча ёки ўзгариш тежамии даражаси

$$\pm \Delta Y^P_{\text{қ}} = \frac{MX^I \cdot TA^I}{100} - \frac{MX^P_{\text{қ}} \cdot TA^I}{100} = Y^I_{\text{қ}} - Y^P_{\text{қ}};$$

2. Муомала ҳаражати даражасини ўтган йилларга нисбатан ўзгариши

$$\pm \Delta Y^I_{\text{қ}} = Y^I_{\text{қ}} - Y^I_{\text{қ}} \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta Y^I_{\text{қ}} = \frac{MX^I \cdot 100}{TA^I} - \frac{MX^I \cdot 100}{TA^I};$$

3. Базис йили билан солиштирилмаси

$$\pm \Delta Y_{\text{мк}}^{\sigma} = Y_{\text{мк}}^{\rho} - Y_{\text{мк}}^{\sigma} \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta Y_{\text{мк}} = \frac{MX^{\rho} \cdot 100}{TA^{\rho}} - \frac{MX^{\sigma} \cdot 100}{TA^{\sigma}};$$

IV. Муомала харажати даражасини ўзгариш суръати (темпаси)

Ушбу кўрсаткич ҳисобот йилидаги муомала харажатлари даражасини режадаги, ўтган йиллардаги ёки базис йилдаги миқдорларга нисбатан фоиз ҳисобида ($Y_{\text{мк}}^{\text{жс}}$) ёки индексларда (J_y) ҳисоб-китоб қилиниши мумкин. Бу кўрсаткич қуйидагича аниқланади.

1. Режадаги даражасига нисбатан

$$Y_{\text{мк}}^{\text{жс}} = \frac{(Y_{\text{мк}}^{\rho} - Y_{\text{мк}}^{\sigma}) \cdot 100}{Y_{\text{мк}}^{\sigma}} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{Y_{\text{мк}}^{\rho} - Y_{\text{мк}}^{\sigma}}{Y_{\text{мк}}^{\sigma}}$$

2. Ўтган йилларга нисбатан

$$Y_{\text{мк}}^{\text{жс}} = \frac{(Y_{\text{мк}}^{\rho} - Y_{\text{мк}}^{\sigma}) \cdot 100}{Y_{\text{мк}}^{\sigma}} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{Y_{\text{мк}}^{\rho} - Y_{\text{мк}}^{\sigma}}{Y_{\text{мк}}^{\sigma}}$$

3. Базис йилга нисбатан

$$Y_{\text{мк}}^{\text{жс}} = \frac{(Y_{\text{мк}}^{\rho} - Y_{\text{мк}}^{\sigma}) \cdot 100}{Y_{\text{мк}}^{\sigma}} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{Y_{\text{мк}}^{\rho} - Y_{\text{мк}}^{\sigma}}{Y_{\text{мк}}^{\sigma}}$$

Ушбу кўрсаткичлар муомала харажатларини ўзгаришида рўй бераётган интенсив ҳолатни билдиради.

V. Муомала харажатлари ҳажмида унинг моддалари ҳиссаси

Ушбу кўрсаткич муомала харажатлари моддалари суммасини 100,0 кўцайтириб унинг умумий суммасига бўлиш орқали аниқланади. Бу кўрсаткич муомала харажатларининг таркиби деб юритилади.

Юқорида келтирилган (I-V) кўрсаткичлар муомала харажатларининг моддалари бўйича ҳам ҳисобланади.

VI. Муомала харажатларига таъсир қилувчи омилларни миқдорини аниқлаш.

Бунинг учун статистик-иктисодий, иктисодий-математик индекслар, эластиклик коэффициенти, занжирли боғланиш каби усуллардан кенг фойдаланиш зарур бўлади

18.5. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларини режалаштириш

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётнинг ҳар бир хўжалик субъекти, мулк шаклидан, ташкилий-ҳуқуқий туридан қатъи назар, жумладан, умумий овқатланиш корхоналари ва шаҳобчалари ҳам ўз хўжалик фаолияти кўрсаткичларини узоқ муддатга прогнозлаш ва жорий режалаштирилиши зарур. Акс ҳолда уларни инкирозга учраши эҳтимолдан узоқ бўлмайди.

Муомала харажатларини режалаштиришни асосий мақсади умумий овқатланиш корхоналари ва шаҳобчаларининг мақсадига («Х» - миқдорда даромад ёки фойда олиш ва «У» - даражадаги талабни қондириш) эришишни таъминлаш, савдо хизматини маданияти юқорилаштириш ва тежамкорлик асосида уни миқдорини иқтисодий асослаган ҳолда ҳисоб-китоб қилишдан иборатдир.

Муомала харажатларини режалаштириш жараёнини ташкиллаштириш асосида мантиқий фикр юритишни таҳлил ва синтез усуллардан, яъни «Умумийликдан хусусийликка» ёки «хусусийликдан умумийликка» қараб иш юритиш мақсадга мувофиқдир.

Муомала харажатларини режалаштиришда ушбу усуллар, муомала харажатларини олдин умумий суммаси ва даражасини аниқлаш, кейин моддаларини ҳисоб-китобига ўтиш ёки бу ҳолни тескариси, олдин муомала харажатларини моддалари бўйича режани ишлаб чиқиш, кейинги босқичда, уларни суммалаштириш йўли билан, муомала харажатларини умумий миқдорий кўрсаткичларини аниқлашни аниқлатади.

Муомала харажатларини умумий суммасини ва моддаларини режалаштиришда тажрибавий статистик, техник-иқтисодий, индекс, эксперт баҳолаш, иқтисодий-математик (корреляция, регрессия) безарарлик нуқтасини аниқлаш усуллардан, эластиклик коэффициентидан, норма ва нормотивлардан фойдаланилади.

Муомала харажатларини режалаштириш умумий хажми ва даражасини аниқлашдан бошланса, бу ҳолда уни ўтган йиллар учун таҳлили натижалари, унга таъсир килувчи омилларни режалаштириладиган лаврларга ўзгаришини эксперт баҳолаш, айрим кўрсаткичларни индекслари, эластиклик коэффициентлари кабилардан фойдаланган тарзда ҳисоб-китоб килинади. Иккинчи босқичда уни моддалари миқдори аниқланади.

Муомала харажатларини умумий хажминини режалаштиришда, фараз қилайлик уни ўтган йилларда товар айланмаси таъсири остида «шартли-ўзгарувчан» моддаларни ўзгариши нисбатини ҳисобга олган ҳолда ҳисоб-китоб килмокчимиз.

Агарда «шартли-ўзгарувчан» харажатлар ($MX_{ш.х}$) товар айланмасига нисбатан аниқ миқдорда ўзгариш тенденциясига эга бўлса, ушбу харажатлар суммасини қуйидаги формула орқали ҳисоб-китоб килиш мумкин.

$$MX_{ш.х}^p = MX_{ш.х}^z \cdot \left[1 + \left(\Delta TA_{ш.х}^p \cdot \frac{\overline{\Delta MX}_{ш.х}^n}{\overline{\Delta TA}_{ш.х}^n} \right) \right]$$

Бу ерда: $MX_{ш.х}^z$ - муомала харажатларини «шартли-ўзгарувчан» қисмини ҳисобот йилидаги миқдори, сўмда;

$\Delta TA_{ш.х}^p$ - режалаштирилаётган йилга товар айланмасини қўшимча ўсиш суръати, %;

$\overline{\Delta MX}_{ш.х}^n$ - ўтган йилларда «шартли-ўзгарувчан» муомала харажатларини ўртача қўшимча ўзгариш суръати, %;

$\overline{\Delta TA}_{ш.х}^n$ - ўтган йилларда товар айланмасини қўшимча ўзгариш суръати, %.

Муомала харажатларини «шартли-ўзгармас» ($MX_{ш.у}$) қисмини суммаси қуйидагича аниқланиши мумкин.

$$MX_{ш.у}^p = MX_{ш.у}^z \cdot (1 + \overline{\Delta MX}_{ш.у}^n)$$

Бу ерда: $\overline{\Delta MX}_{ш.у}^n$; $MX_{ш.у}^z$ - тегишли «шартли-ўзгармас» харажатларни режалаштирилмаган ва ҳисобот йилларига суммаси;

$\overline{\Delta MX}_{m,y}^n$ - «шартли-ўзгарувчан» харажатларни ўтган йиллар даврида кўшимча ўсиш суръати.

Муомала харажатларини умумий суммаси тенг бўлади.

$$MX^p = MX_{mz}^p + MX_{m,y}^p;$$

$$\text{Унинг даражаси } V_{mz} = \frac{MX^p \cdot 100}{TA^p}$$

Худди шундай муомала харажатлари даражасини баҳолаб ўзгаришига нисбатан ёки бошқа омилларни таъсирини эътиборга олган ҳолда ҳисоб-китоб қилиб, умумий оптимал вариантни аниқлаш мумкин. Бундай ҳисоботларни ўтказиш учун корреляцион таҳлил, экстрополяция, эластиклик коэффициентлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Муомала харажатларини режалаштиришда дастлаб унинг моддалари миқдорини аниқлаш ва кейин умумий ҳажмини ҳисоблаш орқали реал ҳақиқатга яқин натижага эришиш мумкин.

Муомала харажатларини айрим моддаларини режалаштириш усулларини кўриб чиқамиз.

Ташкилотлар томонидан бажарилган ишлар ва хизматлар бўйича харажатлар таркибида асосий ўринни «темир йўл, сув, ҳаво, автомобил ва от-улов транспорти билан юкларни ташиш» харажатлари эгаллайди. Ушбу харажатлар алоҳида транспорт турлари бўйича ҳисоб-китоб қилинади. Бу масалани ҳал қилишда транспорт турлари бўйича ташиладиган юклар миқдорини аниқлашдан бошлаш керак.

Савдо ва умумий оқватланиш корхоналари ва шаҳобчалари одатда автомобил ва от-улов транспортлари харажатларини қоплайди.

Товарларни автомобил транспорти билан ташишда савдо ва умумий оқватланиш корхоналари базалари, алоҳида магазинлар, оқватхоналар ўз транспортидан ва четдан жалб қилинган транспорт корхоналари хизматидан фойдаланиши мумкин.

Муомала харажатлари моддалари таркибида «Ўз транспорт харажатлари» (иш хақи харажатларидан ташқари, чунки бу харажатлар иш хақи фондида ўз аксини топади) моддаси алоҳида кўрсатилади. Шу сабабли транспорт харажатларини юқорида келтирилган моддаси бўйича четдан жалб қилинган транспорт корхоналарини хизмати харажатлар акс эттирилади.

Ушбу харажатларни ҳисоб-китоб қилиш учун дастлаб транспортни физик юк айланиши (q_{ϕ}) ва транспорт юк айланиши (q_r) аниқланади.

Физик юк айланиши товарларни нетто ва брутто ҳажми бўйича ҳисобланади.

Нетто юк ҳажми ($q_{нi}$) товар гуруҳлари бўйича режалаштирилган товар айланиш ($ТАP_i$) суммасини ушбу товарни 1 тоннасини ўртача қиймагига, сўмда ($\bar{T}_{сi}$) бўлиш билан аниқланади.

Брутто юк ҳажми ($q_{бi}$) нетто юк ҳажмига ($q_{нi}$) тарани (одатда товар оғирлигига нисбатан фоиз ҳисобидан олинади) оғирлиги кўшилади.

Брутто юк ҳажми физик юк айланишига тенг бўлади.

Транспорт юк айланиши физик юк ҳажмини ($q_{\phi i}$) юкларни қайта ташниш коэффициентига (K_k) (ушбу кўрсаткич ўтган йиллар маълумотлари асосида аниқланади) кўпайтириш йўли билан ҳисобланади. Яъни у қуйидаги формула орқали ҳисобланиши мумкин.

$$q_{нi} = q_{\phi i} \cdot K_k$$

Барча товар гуруҳлари бўйича бу кўрсаткич бўлади:

$$\sum_{i=1}^n q_{нi} = \left(\sum_{i=1}^n q_{\phi i} \right) \cdot K_k$$

Транспорт юк айланиши аниқлангандан сўнг, уни ўз транспорти ва четдан жалб қилинган транспорт ташкилотлари орқали ташиш ҳиссаси аниқланади. Уларнинг ҳиссаси фонзда ўтган йиллар маълумотлари, режалаштирилган йилга тузилган шартномаларни ҳисобга олган ҳолда аниқланади ва ушбу кўрсаткични транспорт юк айланишига кўпайтириб,

юзга бўлиш орқали уларнинг миқдори (тоннада) ҳисоб-китоб қилинади ва юклар классларга ажратилади.

Кейинги босқичда товар ишлаб чиқарувчилардан (агар улар савдо ва умумий оькатланиш корхонаси ёки шахобчасига товарларни воситачиларсиз, ўзлари тўғридан-тўғри юборишса) ёки улгуржи савдо база ва омборларидан чакана савдо ва умумий оькатланиш корхонаси ёки шахобчаларигача бўлган масофа ($S_{км}$)ни ўртача миқдори (ўтган йиллар маълумотлари ва шартномалар асосида) ҳисобланади.

Транспорт юк айланиши ($q_{т.км.г}$) қуйидаги формула орқали ҳисобланади.

$$q_{т.км.г} = k q_{т.г} \cdot S_{км}$$

Юк айланишнинг умумий миқдори (т.км) тенг бўлади:

$$\sum_{i=1}^n q_{т.км.г} = \left(\sum_{i=1}^n q_{т.г} \right) \cdot S_{км}$$

Ушбу юк айланиши юкларни классларига тақсимланади ва уларни транспорт тарифларига қўлайтириш орқали юк ташиш харажатлари суммаси аниқланади.

Юкларни юклаш ва тушуриш харажатлари ушбу модда таркибига киради, агарда бу ишни штатдан ташқари ходимлар бажарса. Ҳаражатлар суммаси юкни транспорт юк айланиши $\sum_{i=1}^n q_{т.г}$ ва белгиланган расценкалар орқали ҳисобланади.

Юқорида келтирилган усул орқали алоҳида умумий оькатланиш шахобчалари бўйича транспорт харажатларини режалаштириш кўп меҳнат қилишни, вақтни талаб қилади. Бундан ташқари бу жараён иқтисодий-техник ҳисоблар нуқтаи назардан аллақанча мушкул иш. Шу сабабли оддийроқ тажрибавий-статистик усулдан фойдаланиш ҳам мумкин.

Масалан: ўтган йиллар (камида 3 йил) маълумотлари асосида товарларни ташишда ҳар бир уларни келтирилиши неча сўмга (Р) тушушини аниқлаб, 1 тонна юкни ташиш қиймати ва режалаштиришдан йилга

мўлжалланган товарларни келтириш хажмидан келиб чиққан ҳолда транспорт юк айланиши (q_i) миқдорини аниқлаш керак бўлади.

Транспорт юк айланиши, ишлатиладиган автотранспортни юк кўтара олиш имконияти миқдори ($q_{\text{авт}}$) ва юк кўтара олиш имкониятини ишлатиш коэффициентидан ($Kq_{\text{авт}}$) келиб чиқиб, автотранспорт орқали товарларни неча мартаба келтирилиши миқдорини (Z) ҳисоблаб олиш мумкин. Бундай ҳисобот қуйидагича амалга оширилиши мумкин

$$Z = q_i : q_{\text{авт}} : Kq_{\text{авт}}$$

Ушбу кўрсаткични бир мартаба юк ташини учун кетган транспорт харажатлари суммасига кўпайтириш орқали четдан жалб қилинган автотранспорт учун тўлов харажатларини ҳисоблаб олиш қўл кийинчилик туғдирмоқда. Бу харажатлар суммаси ($I_{\text{хат}}$) қуйидагича аниқланади.

$$I_{\text{хат}} = Z \cdot P$$

Ушбу суммага юклаш ва тушуриш харажатларини (агар бу ишни ёлланма ишчилар бажарса) қўшиш керак бўлади.

«Ташкилотлар томонидан бажарилган ишлар ва хизматлар» моддасида бошқа ташкилот хизмати учун тўловлар ҳам кўрсатилади. Уларга алоқа, ахборот-ҳисоблаш хизмати, ташқи идора куриклаш хизмати, аудитор ташкилотлар, реклама агентликлари, натурал ва юридик муассасалар ва бошқа хизматлар ҳам киради.

Ушбу харажатлар суммаси ўтган йиллар маълумотларини таҳлили натижасидан келиб чиққан ҳолда аниқланган уларни хажмини режалаштирилган йилга белгиланган тариф тўловлари миқдорига (ёки тарифларни ўзгариш индексларидан фойдаланган ҳолда) кўпайтириш йўли билан аниқланади.

Муомала харажатларида энг катта қиссага эга бўлган модда -- бу «Иш хақи харажатлари»дир. Ушбу моддани режалаштириш масаласи 6.5 параграфда батафсил ёритилган.

«Ижтимоий сугурта харажатлари» белгиланган нормалардан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

«Умумий овқатланиш эҳтиёжида фойдаланиш учун, ижара харажатлари ва бинолар, иншоотларни таъмирлаш, хоналар ва жиҳозларни сақлаш» харажатлари ижарага олинган бинолар ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини сони, тури ва бошқа жиҳатларидан келиб чиққан ижара ҳақи миқдоридан (шартномалар асосида) келиб чиққан ҳолда ҳисобланади. Қолган харажатлар иншоотларни таъмирлаш ишлар сметасидан, хоналар ва жиҳозларни сақлаш нормаларидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

«Асосий воситалар амортизацияси». Ушбу харажатлар хусусий асосий фондларнинг бошланғич қиймати (баланс қиймати) ва уларнинг турлари бўйича белгиланган амортизация нормалари асосида ҳисоб-китоб қилинади.

Амортизация тушунчаси, нормалари ўқув кўлланманинг 16.1 ва 16.2 параграфларида ёритилган.

«Ёқилғи, газ ва электроэнергия харажатлари» ушбу харажатларни суммаси ёқилғи, газ ва электроэнергия истеъмол қиладиган асосий воситаларни тегишли ўлчов birlikлари (Масалан, бинони кубатураси, транспорт воситаларини ҳар 100 км ёқилғи ишлатиш нормаси ва бошқалар) бўйича сони, ҳажми, улар учун белгиланган харажатлар нормаларидан ва тарифлардан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

«Товарларни сақлаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ўраш) харажатлари» ўтган йиллар таҳлили натижалари, режалаштирилган йилга ушбу харажатларни талаб қиладиган товар гуруҳлари бўйича товар айланмаси ҳажми ва тегишли норма ва нормотивлар асосида ҳисоб-китоб қилинади.

«Умумий овқатланиш рекламаси харажатлари» маркетинг бўлимини иш режаларидан ва реклама учун харажатлар сметасидан келиб чиққан ҳолда ва ўтган йиллардаги ушбу харажатларни ўзгариш тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

«Ташиш, сақлаш ва сотиш даврида товарлар ва маҳсулотларнинг йўқотилиши» бўйича харажатлар тегишли товар гуруҳлари бўйича товар айланмаси режаси (сотиб олиш баҳоларида) ва белгиланган нормалар асосида ҳисобланади.

Муомала харажатларини қолаги моддалари ҳам тегишлича норма ва нормотивларни қўллаган ҳолда техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар асосида аниқланади.

Таянч иборалар: товар айланмаси, харажатлар, муомала харажатлари, давр харажатлари, муомала харажатлари даражаси, муомала харажатлари таркиби, иш ҳақи, амортизация, ижтимоий сугурта, «шартли-ўзгарувчан», «шартли-ўзгармас», норма, нормотив, омиллар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Харажатлар тушунчасини ёритиб беринг.
2. Муомала харажатлари тушунчасини айтинг.
3. Умумий харажатлар муомала харажатларидан нима билан фарқланади?
4. Муомала харажатлари даражаси қандай аниқланади?
5. Муомала харажатлари даражаси мазмунини тушунтиринг.
6. Муомала харажатлари таркиби деганда қандай кўрсаткичларни тушунасиз?
7. Муомала харажатларига қандай омиллар таъсир қилади?
8. Муомала харажатларига товар айланмасини таъсирини қандай аниқлаймиз?
9. Муомала харажатларига баҳо ва ҳар хил тарифлар таъсир қилиш моҳиятини ёритиб беринг.
10. Муомала харажатлари таҳлилини вазифалари нималардан иборат?
11. Муомала харажатлари таҳлилини ўтказишда қандай кўрсаткичлар ишлатилади?
12. Муомала харажатлари умумий ҳажми ва даражаси қандай таҳлил қилинади? Қандай усуллардан фойдаланилади?
13. Муомала харажатларини режалаштириш мақсади ва вазифаларини айтинг.

- 19-БОБ. Умумий овқатланиш корхоналари фойдаси ва рентабеллик**
- 19.1. Умумий овқатланиш корхоналарида фойда ва рентабелликнинг моҳияти ва аҳамияти
- 19.2. Умумий овқатланиш корхоналарида рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омиллар
- 19.3. Умумий овқатланиш корхоналарида фойда ва рентабелликнинг таҳлили
- 19.4. Умумий овқатланиш корхоналарида фойда ва рентабелликни режалаштириш ва прогнозлаш

19.1. Умумий овқатланиш корхоналарида фойда ва рентабелликнинг моҳияти ва аҳамияти

Фойда иқтисодий табиатидан ишлаб чиқариш муносабатлари билан боғлиқ мураккаб иқтисодий ва тарихий категориядир. У келиб чиқиши, йўналтирилиши, хўжалик субъектларини хусусиятларидан ва бошқа меъёрларга қараб таснифланиши ва тавсифланиши зарур.

Бозор иқтисодиёти шароитида максимал фойда олиш, эҳтиёжларни қондириш, хўжалик субъектларини самарадорлигини оширишда тижорий фаолиятни аҳамияти ортиб боради. Фойда ва рентабеллик, бошқа кўрсаткичлар билан бир каторда, тижорий фаолиятни, унда қатнашаётган ресурсларни самарадорлигини кўрсатувчи кўрсаткичдир. Фойда хўжалик фаолиятининг натижавий кўрсаткичи сифатида намоён бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида фойда муҳим аҳамият топти. Унинг миқдори корхоналарни ривожланишига жамғариш манбаи сифатида асос солади; мулкдорни мулкни кўпайишини таъминлайди; акциядорларни даромадини (дивидендларни ортиши орқали) оширади; корхонани молиявий барқарорлигининг ва тўлов қобилиятини сақлашга имконият яратади ва ниҳоят у умумий овқатланиш корхоналарини ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини оширишга имконият яратади.

Фойданинг моҳияти уни иқтисодий табиатидан келиб чиққан ҳолда ёритиладиган бўлса, у кўшимча қийматнинг пулдаги ифодасидир. Иқтисодиётда фойда товар қийматининг $(C+V+m)$ асосий элементларидан бири, яъни « m »-ни англатади. Ушбу назарий асосдан келиб чиқиб, умумий

овқатланиш корхонаси фойдасини улар фаолиятида яратилган қўшимча қийматнинг пулдаги ифодаси сифатида таърифлаш тўғри бўлади.

Шундай қилиб, фойда умумий овқатланиш фаолияти қийматининг бир элементи, ушбу қийматнинг пулдаги ифодаси бўлиб, товар баҳосининг элементиدير. Бу ерда ҳам юқорида келтирилган қийматнинг классик формуласидан $(C+V+m)$ келиб чиқсак фойда - « m »да ифодаланади.

Иктисодиётга тааллуқли адабиётларда фойдани таърифлашда унга ялпи даромад ва муомала харажатлари ўртасидаги фарқ сифатида қаралиб келинган⁹. Юқоридаги таърифда, яъни фойдага ялпи даромад ва муомала харажатларини фарқи деб қаралганда унга тўғри ёндошяпти деб айтиш қийин. Чунки умумий овқатланиш фаолиятида муомала харажатларидан ташқари унга кирмайдиган, лекин даромад ва товарлар қиймати ҳисобидан қопланадиган бошқа харажатлар ҳам мавжуд.

Бозор иктисодиёти фойданинг иктисодий мазмунини ва моҳиятини, уни шаклланишини тубдан ўзгартириб юборди.

Умумий овқатланишда фойда суммада ва даражаси деб аталадиган, рентабеллик кўрсаткичларида ишлатилади. Фойданинг суммаси доимо ҳам солиштириш имкониятини бермайди, шу сабабли уни ижобий кўрсаткичи фойда даражаси ёки рентабеллиги ишлатилади. Ушбу кўрсаткичларни ҳисоблаш усулларини кейинги 20.2-параграфда батафсил изоҳлаймиз.

Рентабеллик ҳар қандай хўжалик субъектининг, жумладан умумий овқатланишнинг жуда муҳим кўрсаткичларидан ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичда умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларини даромади, харажатларини, товар айрибошлаш, меҳнат унумдорлиги каби кўрсаткичлар ҳолати ўз аксини топади.

⁹ Сребник Б.В. «Экономика торговли». Учебник, М.: «Высшая школа», 1989. 168 стр.; «Торговое дело: Экономика и организация». Учебник, коллектив авторов. М.: ИНФРА-М, 1997. – 124-стр., Раицкий К.А. «Экономика предприятия», Учебник, М.: ИНФРА-М, 1999. – 460 стр.; Хейнс П. «Экономический образ мышления», Пер. с англ. М.: «Новости», 1991. – 312 стр.

19.2. Умумий овқатланиш корхоналарида рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омиллар

Фойда ҳўжалик фаолиятининг самараси ҳисобланганлиги сабабли уни нисбий самарадорлиги кўрсаткичи сифатида рентабеллик кўрсаткичи ишлатилади.

Рентабеллик фойдани ҳўжалик фаолиятига алоқадор товар айланиши, харажатлар, даромад ҳамда ресурсларга нисбатан фондда ёки коэффицентда аниқланадиган нисбий кўрсаткичдир.

Амалиётда асосан фаолиятни самарасини баҳолашда, уни таҳлил қилишда ва режалаштиришда товарларни сотиш рентабеллиги кўрсаткичи ишлатилади. Ушбу кўрсаткич амалда соф фойдани 100,0 га кўнайтириб товар айланмасига (ТА) бўлиш орқали аниқланади.

Рентабеллик миқдорига қараб умумий овқатланиш фаолиятига, унда ресурслардан фойдаланиш самараси, фаолият тежамлими ёки йўқми каби ҳолатларга баҳо берилади.

«Корхона харажатлари тўғрисида»ги статистик ҳисоботда (5-С (савдо) шакли) «товарларни сотишдан келган фойда»ни «сотишнинг ялпи фойдаси»га «картошка ва сабзавотларни тайёрлаш, сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш бўйича харажатларни қолаш, бошқа қолашлар»ни қўшимч ва муомала харажатларини олиш натижасида аниқлаш кўрсатилган.

Унда «Сотишнинг ялпи фойдаси» «Сотишдан соф тушум»дан «Сотилган товарларни харид қиймати таннари»ни айтириш орқали аниқланган.

19.2 параграфда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сонли қарори билан тасдиқланган Низомга мувофиқ корхоналарнинг, жумладан умумий овқатланишнинг ҳам фойдаси ҳисоб-китоб қилиш усуллари тавсия қилинган.

Ушбу низомдаги молиявий натижаларни (фойда ва зарарни) аниқлаш усулларини ҳамда умумий овқатланиш, корхона (шаҳобча)ларини ҳусусиятидан келиб чиққан ҳолда фойдани, бизларни фикримиз юзасидан

келиб чиққан ҳолда, ҳисоб-китоб қилишни қуйидаги усулларидан фойдаланишни тавсия қиламиз;

1. Товарларни сотишдан олинган ялпи даромад – (ЯД)

$$\text{ЯД} = \text{УОУТА} - \text{СТМХҚ}$$

Бу ерда;

УОУТА - Умумий овқатланишни умумий товар айланиш (чакана+ улгуржи);

СТМХҚ - хом ашёлар, ярим фабрикалар ва товарларни харид қиймати;

Жумладан:

1.1 Ўз маҳсулотларини сотишдан олинган даромад - (ЎМСД)

$$\text{ЎМСД} = \text{СМСТ} - \text{ХЯХҚ}$$

Бу ерда;

СМСТ – сотилган маҳсулотлардан соф тушум (Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш + маҳсулотни улгуржи сотиш);

ХЯХҚ - хом ашё ва яримфабрикатларни харид қиймати;

1.2 Сотиб олинган товарларни сотишдан даромад- (СТСД)

$$\text{СТСД} = \text{СТССТ} - \text{СТХҚ}$$

Бу ерда:

СТССТ- сотиб олинган товарларни сотишдан соф тушум;

СТХҚ- сотиб олинган товарларни харид қиймати.

2. Умумий овқатланишни муомала харажатлари (УОМх)жами:

2.1. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва уларни сотиш харажатлари

$$(\text{МИЧСМх});$$

2.2. Сотиб олинган товарларни сотиш харажатлари (СТСМх).

Ушбу кўрсаткичлар бухгалтерия ҳисоботлари асосида эксперт баҳолаш орқали ҳисоб-китоб қилиниши мумкин.

3. Умумий овқатланишда маҳсулотлар ва товарларни сотишдан олинган ялпи фойдаси - (МТСЯФ)

$$\text{МТСЯФ} = \text{ЯД} - \text{УОМх};$$

3.1 Ўз маҳсулотларини сотишдан олинган фойда - (УМСФ)

$$\text{УМСФ} = \text{УМСД} - \text{МИЧСМх};$$

3.2 Сотиб олинган товарларни сотишдан олинган фойда - (СТСФ)

$$\text{СТСФ} = \text{СТСД} - \text{СТСМх};$$

4. Асосий фаолиятдан кўрилган фойда - (АФФ)

$$\text{АФФ} = \text{МТСЯФ} + \text{БД} - \text{БЗ};$$

Бу ерда;

БД, Бз - тегишлича асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ва зарарлар

5. Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда - (УФ)

$$\text{УФ} = \text{АФФ} + \text{МД} - \text{МХ};$$

Бу ерда;

МД, МХ - тегишлича молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва харажатлар

6. Солиқ тўлангунча олинган фойда - (СТФ)

$$\text{СТФ} = \text{УФ} + \text{ФФ} - \text{ФЗ};$$

Бу ерда;

ФФ, ФЗ - тегишлича фавқулодда фойда ва зарарлар.

7. Соф фойда - (СФ) $\text{СФ} = \text{СТФ} - \text{ЯСТ} - \text{ММС}$

Бу ерда;

ЯСТ - ялпи солиқ тўлови;

ММС - мол- мулк солиғи .

Умумий овқатланишда савдодаги каби фойда хўжалик фаолиятининг самараси ҳисобланди, шу сабабли уни нисбий самарадорлиги кўрсаткичи сифатида рентабеллик кўрсаткичи ишлатилади.

Рентабеллик фойдани хўжалик фаолиятига алоқадор товар айланиши, харажатлар, даромад ҳамда ресурсларга нисбатан фоизда ёки коэффициентда аниқланадиган нисбий кўрсаткичдир.

Амалиётда асосан фаолиятни самарасини баҳолашда, уни таҳлил қилишда ва режалаштиришда товарларни сотиш рентабеллиги кўрсаткичи ишлатилади. Ушбу кўрсаткич амалда соф фойдани 100,0 га кўпайтириб Умумий оькатланишни умумий товар айланиш суммасига (УОУТА) бўлиш орқали аниқланади.

Бизнинг фикримизча, фойдани шаклланишини янги тартибдан келиб чиққан ҳолда, «Товарларни сотиш рентабеллиги» ёки «Товар айланиш рентабеллиги» (P_{TA}) (бу иккала маънони синоним сифатида ишлатмоқдамиз) қуйидагича аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

$$P_{TA} = \frac{MTCЯФ \cdot 100,0}{УОУТА}$$

Рентабелликни бошқа кўрсаткичларини ластда изоҳлаймиз.

Рентабелликни таҳлили жараёнида кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиши лозим. Улар каторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- чакана товар айланиш ҳажми (УОТА) ва таркиби (УОТА_н), сўмда;
- сотишдан олинган ялпи даромад (ЯД), сўмда;
- сотиб олинган товарларни сотишдан олинган фойда (СТСФ), сўмда;
- ўз маҳсулотларини сотишдан олинган фойда (УМСФ), сўмда;
- маҳсулотлар ва товарларни сотишдан олинган фойда (МТСЯФ), сўмда;
- асосий фаолиятдан кўрилган фойда (АФФ), сўмда;
- умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда (УФ), сўмда;
- солиқ тўлангунча олинган фойда (СТФ), сўмда;
- соф фойда (СФ), сўмда;
- муомала харажатлари (Мх), сўмда;
- муомала харажатларини даражаси (Умх), %;

• асосий фондларни ишлатилиши рентабеллиги ($A\Phi_{и.р}$) ва даромадлилиги ($A\Phi_{и.д}$), %. Бу кўрсаткичларни қуйидагича аниқланишини тавсия қиламиз.

$$A\Phi_{и.р} = \frac{УФ \cdot 100}{A}; \quad A\Phi_{и.д} = \frac{ЯД \cdot 100}{A}$$

Бу ерда: A - асосий фондлар амортизацияси суммаси.

• айланма маблағларни рентабеллиги ($P_{ай.м}$) ва уларни даромадлилиги ($D_{ай.м}$), %. Бу кўрсаткичлар қуйидагича аниқланиши мумкин:

$$P_{ай.м} = \frac{МТСЯФ \cdot 100}{АйМ(\bar{эки\bar{з}})}; \quad D_{ай.м} = \frac{ЯД \cdot 100}{АйМ(\bar{эки\bar{з}})}$$

Бу ерда: $Ай.М$ - ўртача айланма маблағлар суммаси;

$\bar{з}$ - ўртача товар захиралари суммаси.

• ишчи-ходимларни рентабеллиги ($P_{и.х}$) ва даромадлилиги ($D_{и.х}$), коэффициентларда. Ушбу кўрсаткичларни қуйидагича аниқлаш тавсия қилинади:

$$P_{и.х} = \frac{УФ}{\bar{X}}; \quad D_{и.х} = \frac{ЯД}{\bar{X}}$$

Бу ерда: \bar{X} - ходимларни йиллик ўртача сонн. киши.

• муомала харажатларини рентабеллиги ($M_{х.р}$):

$$M_{х.р} = \frac{МТСЯФ \cdot 100}{M_x}; \quad \text{Бу ерда: } M_x - \text{муомала харажатлари}$$

суммаси.

• иш хаки фонднн рентабеллиги ($I_{х.ф.р}$) коэффициентда ёки фоизда. Булар тегишлича қуйидагича ҳисобланади:

$$I_{х.ф.р} = \frac{УФ}{I_{х.ф}}; \quad I_{х.ф.д} = \frac{УФ \cdot 100}{I_{х.ф}}$$

Фойда ва рентабеллик корхонанинг натижавий кўрсаткичи бўлганлиги сабабли унга кўп сонли ташқи умумий овқатланишга боғлиқ бўлмаган ва ички омиллар таъсир қилади.

Ташқи омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- сиёсий барқарорлик;
- иктисодиётнинг ҳолати;
- демографик ситуация;
- бозор конъюктураси, жумладан истеъмол товарлари бозори;
- инфляция даражаси;
- кредит бўйича банк фондлар;
- баҳони миқдори;
- тарифлар, тўловлар ва бадаллар миқдорлари.

Ички омилларга қуйидагилар кирди:

- савдо устамалар миқдори (сотишдан олинган даромад);
- муомала харажатлари миқдори;
- товарларни силжитиш каналлари;
- меҳнат унумдорлиги;
- товар айрибошлаш тезлиги (кунлар ва маротабааларда);
- ўз маблағларининг миқдори;
- асосий фондлардан ва айланма маблағлардан самарали фойдаланиш ва бошқалар.

19.3. Умумий овқатланиш корхоналарида фойда ва рентабелликнинг таҳлили

Фойда ва рентабелликни таҳлил қилишда унинг мақсад ва вазифаларини аниқ белгилаб олиш зарур. Ушбу мақсад ва вазифаларга эришиш учун таҳлил жараёнида қандай кўрсаткичлардан фойдаланиш ва уларни ўрганиш кераклигини аниқлаб олиш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Фойда ва рентабеллик ҳар қандай хўжалик субъектининг, жумладан умумий овқатланиш фаолиятининг молиявий натижаси эканлигидан келиб чиқсак, уларни таҳлилини асосий мақсади умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг ҳисобот йилидаги хўжалик фаолиятининг молиявий натижасини баҳолашдан иборатдир.

Ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги хўжалик субъектлари фойдани максималлаштиришга интилади. Чунки фойда орқали фаолиятни инвестициялаштириш, ўз-ўзини молиялаштириш, мулкдорларни мулкани оширилиши, корхонани тўлов қобилиятини мустаҳкамлаш ва ёшқа масалалар ҳал қилинади.

Таҳлил жараёнида ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифаларни бажариш зарур бўлади:

- ҳисобот йилида режага нисбатан фойда ва рентабеллик кўрсаткичларида қандай ўзгаришлар рўй берганлигини аниқлаш;
- ҳисобот йили кўрсаткичларини ўтган йиллар, бошқа рақобатдош корхоналар, ҳудуд, республиканинг кўрсаткичлари билан солиштирган ҳолда уларни ўзгариш тенденцияларини баҳолаш;
- фойда ва рентабелликка таъсир қилган омилларни ўрганиш ва баҳолаш;
- фойдани таркибини ўзгаришига баҳо бериш, уни турлари бўйича ўзгариш тенденцияларини баҳолаш;
- фойда ва рентабелликни ошириш йўлларини аниқлаш, чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;
- фойдани тақсимланишини ўрганиш, шу билан бир қаторда жамланган фойдани ўзгариш тенденцияларини баҳолаш, резерв капитални ҳолатини баҳолаш, акциядорларни дивидендлари қандай ҳолатда ўзгариши каби жараёнларни баҳолаш. Чунки бу жараёнлар корхонанинг келажак фаолияти самарасига сезиларли даражада билвосита таъсир қилади.

Фойда ва рентабелликни таҳлил қилиш жараёнида юқоридагилардан ташқари даромадлар ва ҳаражатларни ўзгариш тенденциялари комплекс ўрганилиб, уларга ҳам баҳо берилади.

Бундай таҳлилда корхона ресурсларини ишлатилиши самарадорлигига ҳам баҳо бериш зарур бўлади.

Фойда ва рентабелликни таҳлили биз 19.3-параграфда келтирган кўрсаткичларни аниқлаш, фойда ва рентабелликка таъсир килувчи омиллар, шарт-шароитлар тўғрисидаги маълумотларни тўплаш ҳамда уларга ишлов беришдан бошланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот (2-сонли шакл)да келтирилган кўрсаткичлар бўйича режанинг бажарилишини аниқлаш ва ўтган йилларга (камида уч йил) нисбатан ўзгариш суръатларини таҳлил қилиш учун қуйидаги 19.3.1 жадвални тавсия қиламиз.

Ушбу жадвал маълумотларини ҳисоб-китоб қилгандан кейин биз юқорида келтирган рентабеллик кўрсаткичларини алоҳида жадвалга ҳисоблаш, кўрсаткичларга баҳо бериш, уларга таъсир қилган омиллар таъсир миқдорини ҳисоб-китоб қилиш, хулоса ва тақлифлар ишлаб чиқиш лозим.

Фойдани таҳлил қилишда уни тақсимланишига ҳам алоҳида эътибор қаратиш, уни кўрсаткичларини жадвалга солиб, режага нисбатан, ўтган йилларга нисбатан ўзгариш миқдорини, суръатларини ҳисоблаш, баҳолаш зарур бўлади.

Ҳисобот йилидаги соф фойда тақсимланиши ёки тақсимланмай қолиши мумкин. Бундай тақсимотни амалга ошириш корxonанинг мулкӣ ва ташкилий шаклига бевосита боғлиқ бўлади.

Масалан, акциядор жамиятларда, хусусий корxonаларда, қўшма корxonаларда фойдани тақсимланиши уларни устав ва таъсис шартномалари талабларидан келиб чиққан ҳолда, таъсисчилар йиғилишининг қарорига асосан амалга оширилади.

Молиявий нагжаларни йилларга таҳлили

№/р	Кўрсаткичлар	Ўтган йиллар			ҳисобот йили		хақикийси режага нисбатан % фарқи (+;-)	Ўтган йилларга нисбатан ўзгариши						
		X ₁	X ₂	X ₃	режа	хақикий		сўмда						
								X ₂	X ₁	X ₃				
1.	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум (товар айланмаси)													
2.	Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг таннархи (сотилган товарларни сотиб олиш баҳсида)													
3.	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг сотишнинг ялпи даромади (зарари) суммаси (1-2)с.													
4.	Товар айланмасига нисбатан, % Давр харажатлари, жами. суммаси (4.1+4.2+4.3+4.4) Товар айланмасига нисбатан, % Шу жумладан: 4.1.Сотиш харажатлари 4.2.Маъмурий харажатлар 4.3.Бошқа операцион харажатлар 4.4.Келгусида солиққа тортилмаган базалан чиқариладиган хисобот даври харажатлари													

Соф фойдани тақсимоти қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- таъсисчиларга дивиденд (фоиз) кўринишида тақсимланган соф фойда суммаси;

- корхонанинг резерв капиталга ажратма суммаси;

- тақсимланмай қолган фойдани ўтган йиллар жамланган фойдасига кўшилган сумма (жамланган фойда ҳисобига).

Ушбу кўрсаткичларни иқтисодий йўналтирилиши моҳиятидан келиб чиқиб, уларни ўзгариш суръатларига алоҳида баҳо бериш керак.

Фойда даромадлар ва харажатлар тафовутидан шаклланган кўрсаткич бўлганлиги сабабли, уни нисбий кўрсаткичи рентабелликни ошириш йўллари аниқлаш даромадни ошириш ва харажатларни қисқартириш тадбирларидан келиб чиқиш зарур.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, рентабелликни ошириш йўллари аниқлаймиз.

Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин.

1. Товар айланмаси ҳажмини шу жумладан ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар ҳамда сотиб олинган товарлар бўйича ошириш ва ассортиментни такомиллаштириш.

2. Товарларни силжитиш бўғинлари қисқартириш.

3. Товар айрибошлаш тезлигини таъминлаш (кунлар ва маротаба ҳисобида).

4. Муомала харажатларини тежамкорлик билан сарфлаш.

5. Мавжуд ресурслардан (моддий, меҳнат ва молиявий) самарали фойдаланиш.

6. Умумий овқатланишда янги технологияларини жорий қилиш ва бошқалар.

Фойдани оширишни асосий йўли даромадларни оширишдир.

Умумий овқатланиш фаолияти даромадларини ошириш йўллари даромадлар турларидан ва моддаларидан келиб чиқиб, уларни шаклланиш

манбалари ва уларга таъсир этувчи омиллардан келиб чиқиб белгиланиши зарур.

Товарларни сотишдан олинган даромадлар асосан товарлар айланиши ҳажми, таркиби ва ассортименти, уларга ўрнатилган умумий оўқатланиш устамаси даражаси ҳамда товарларни келтиришдаги иштирокчилар ва рақобатбардош баҳонинг миқдоридан боғлиқ. Бу кўрсаткичларни у ёки бу томонга ўзгариши даромадни ортишига ёки камайишига олиб келади.

Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар миқдори корхонада мавжуд асосий фондлар, уларни ишлатилмаётганлиги, сотиш имконияти, номоддий активларни сотишни ташкил қилишдан боғлиқ.

Мавжуд, талаб қилиб олинмаган жазо, жарима ва боқимандаларни ўз вақтида қайтариб олиш тадбирларини кўриш ва бошқалар.

Молиявий фаолиятдан олинган даромадларни ошириш учун умумий оўқатланиш корхонаси мулки бўлган нау-хау, лицензия, компьютер дастурларидан самарали фойдаланиш, уларни ижарага бериш ёки сотиш чораларини кўриб чиқиш.

Бошқа корхоналар акцияларини сотиб олиш орқали дивидендлар ишлаш каби фаолиятларни юритиш.

Барча даромадлар турлари бўйича уларни ошириш йўлларини ахтарганда, бошқарув соҳасида юқори малакали кадрлардан фойдаланиш, рационал қарорлар қабул қилиш, фан техника ютуқларидан тўғри фойдаланиш каби тадбирлар кўрилиши мақсадга мувофиқдир.

Муомала ҳаражатлардан тежамли фойдаланиш, унинг таркибида норационал ҳаражатларга йўл қўймаслик умумий оўқатланишнинг сотишдан олган фойдасини оширишга олиб келади.

Умуман фойдани миқдори хўжалик фаолиятни ташкиллаштиришда самарали қарорлар қабул қилиш, раҳбарлар ва ходимларни тадбиркорлиги, касбий маҳорати, малакаси каби омиллардан ҳам анча боғлиқдир.

19.4. Умумий овқатланиш корхоналарида фойда ва рентабелликни режалаштириш ва прогнозлаш

Фойда ҳар қандай хўжалик юритиш шаклидан қатъий назар, жумладан бозор иқтисодиёти шароитида муҳим аҳамиятга эга. У хўжалик фаолиятини самарадорлигини кўрсаткичи бўлиши билан бир қаторда корхоналарни, жамиятни иқтисодий тараққиётига асос солади ва инновация жараёнини молиялаштиришни ҳам таъминлайди.

Фойда хўжалик фаолиятини натижаси бўлиш билан бирга уни ривожлантиришга шарт-шароит яратади. Чунки фойда барча хўжалик фаолияти тараққиётини таъминловчи янгиликлар, ихтироларни жорий қилишга имконият яратадиган манбадир.

Жамиятни барча хўжалик субъектлари каби умумий овқатланиш корхоналари ҳам ўз мулкларини тўлдириш, асосий фондларга капитал маблағларини молиялаштириш, доимо янгиликлар, ихтироларни жорий қилиш масаласини қисқа муддатда ҳал қила олмайди. Маблағларни жамғариш учун вақт керак, иқтисодий ва молиявий шарт-шароит яратилиши зарур.

Ушбу ҳолат корхоналарни, барча турдаги хўжалик субъектларини, қолаверса ҳудудни ва жамиятни молиявий имкониятларини жорий ва стратегик режалаштирилишини талаб қилади. Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари учун ҳам юқорида келтирилган ҳолатлардан келиб чиқиб, фойдасини қисқа муддатларга режалаштириши ва келажакка прогнозлаштириши объектив заруриятдир.

Фойда тўғрисидаги маълумотлар корхоналар учун хўжалик фаолияти келажакнинг белгиланиш учун муҳим манба бўлиб ҳисобланади.

Фойдани режалаштириш ва прогнозлаштиришда қуйидаги маълумотлар асос бўлиб ҳисобланади:

Биринчидан, корхонани даромадини, муомала харажатларини умумий ҳажми ва моллашари бўлиши; фойдасини ва тегишли бўлган бошқа кўрсаткичларини ўтган даврга тахлили натижалари.

Иккинчидан, даромадларни барча турларини, муомала харажатини ҳажми ва моддаларини, рентабелликни барча кўрсаткичларини ўзгариш суръатлари (тенденциялари)ни ўрганиш натижалари.

Учинчидан, товар айланмаси ҳажми ва ассортименти, товар таъминоти товар гуруҳлари ва манбалари бўйича режалар ва прогноз маълумотлари.

Тўртинчидан, савдо устамалари тўғрисидаги маълумотлар.

Бешинчидан, мўлжалланган даврга баҳолар, солиқлар, ҳар хил тўлов тўғрисидаги маълумотлар.

Олтинчидан, муомала харажатларини прогнози.

Еттинчидан, келажакда корxonани ўз айланма маблағлари миқдори, асосий фондларни янгилаш, реконструкция қилиш тўғрисидаги прогноз маълумотлари ва бошқалар.

Фойдани унинг таркибий турлари, яъни товарларни сотишдан олинган ялпи фойда, асосий фаолиятдан кўрилган фойда, умумхўжалик фаолиятдан кўрилган фойда, солиқ тўлангунгача олинган фойда ва йилнинг соф фойдаси бўйича алоҳида ҳисоб-китоблар қилиниб, алоҳида режалаштирилиши ва прогноз қилиниши лозим.

Юқоридагилар фойдани режалаштириб қандай муҳим аҳамиятга эга эканлигини тасдиқлаб турибди.

Фойдани режалаштиришда қандай мақсад назарда тутилади?

Фойда ва рентабелликни режалаштиришни асосий мақсади умумий оқатланиш корxonаларининг хусусиятлари ва уларнинг умумий мақсадидан келиб чиқиши зарур.

Умумий оқатланиш корxonаларининг хусусиятлари улар фаолиятида ишлаб чиқариш, айрибошлаш, яъни олди – сотди жараёни ва ишлаб чиқарган маҳсулотни ўз жойида истеъмолнинг ташкил қилиш, сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш каби функцияларни бажариш билан белгиланади. Ушбулардан келиб чиқиб, оқатланиш корxonаларининг умумий мақсади сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, жойида сотиш, истеъмолни ташкил

қилиш сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш асосида даромад ёки фойда олишга эришишдир.

Умумий овқатланиш корхоналарининг фойдаси бир томондан, юқорида келтирилган функцияларни бажарилиш шарт – шароитлари, ҳажми ва таркибига; иккинчи томондан, даромадларнинг турлари ва шаклланишига; учинчи томондан, овқатланиш корхоналарининг харажатлари миқдори ва таркибига боғлиқ бўлади.

Фойда ҳар қандай корхона, жумладан овқатланиш корхоналари учун ҳам уларнинг ривожланиш манбаи бўлиб ҳисобланади. Унинг яна бир муҳим томони, жамият тараққиётини таъминлашга асос бўлиб хизмат қилади.

Юқоридагилар фойдани режалаштириш қандай муҳим аҳамиятга эга эканлигини тасдиқлаб турибди.

Фойдани режалаштиришдан асосий мақсад – бир томондан, корxonани келажакда ривожланишини таъминлайдиган миқдордаги фойдага эришиш бўлса; унга эришиш учун овқатланиш корхоналари аҳоли талабига жавоб берадиган, юқори сифатли озиқ – овқат маҳсулотларини ишлаб чиқиши, сотиши ва истеъмол қилиниши сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш учун юқори даражадаги хизматни ташкил қилишига боғлиқдир. Бу муҳит фойдани режалаштириш мақсадини иккинчи томонини намоён қилади.

Ушбу мақсадларга эришиш учун фойдани режалаштириш қуйидаги вазифаларни ўзида мужассамлаштириши керак.

- асосий мақсадга эришишни таъминлайдиган тижорат ҳоёларни аниқлаш;

- фойдага таъсир қилувчи барча омилларни ўтган йилларга комплекс таҳлил қилиш ва келажакка башорат қилиш;

- фойдага бевосита таъсир қилувчи омиллардан келиб чиқиб корxonани безарарлик нуқтасини аниқлаш;

- бозор иқтисодиёти шароитида барча ресурслардан оқилона, рационал фойдаланиш, харажатларини тежамлигини, молиявий натижаларни оптималлигини таъминлаш;

- режани бозор конъюктураси ўзгариш эҳтимолларига мўлжалланган альтернатив вариантларини тайёрлаш;

- ишлаб чиқилган ва қабул қилинган режани бажарилишини таъминлайдиган чора – тадбирларни белгилаш ва назорат қилиш.

Фойда ва рентабелликни режалаштиришда бир қанча усуллардан фойдаланиш тавсия қилинади.

Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин;

- даромадлар ва харажатлар баланси;

- техник – иқтисодий ҳисоб–китоб усули;

- безарарлик (зарарсизлик) нуктасини аниқлаш усуллари;

- эластиклик коэффициентларини қўллаш усули;

- иқтисодий- математик усуллар.

Баланс усули амалиётда товар айланиш кўрсаткичларини режалаштиришда, аҳоли даромадлари ва харажатларини аниқлашда кенг қўлланиладиган усуллардан бири ҳисобланади. Биз овқатланиш корхоналари фойдасини режалаштиришда баланс усулидан кенг фойдаланишни тавсия қиламиз. Баланснинг чап қисмида Умумий овқатланиш корхонасининг барча даромадлари миқдори, ўнг қисмида харажатларининг барча турлари миқдори ва корхонанинг фойдаси кўрсатилади.

Бизнингча баланс таркибини қуйидаги шаклда тузиш мақсадга мувофиқдир.

Овқатланиш корхонасининг даромадлар, харажатлар ва фойдаси баланси

(минг сўм)

Даромадлар	Сумма	Харажатлар ва фойда	Сумма
1. Сотишдан олинган даромадлар – жами Жумладан: 1.1. Ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотишдан олган даромади. 1.2. Сотиб олган товарларни сотишдан олган даромади. 2. Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар. 3. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар. 4. Фавқуллотда даромадлар.		1. Сотиш таннархига киритилган харажатлар. 2. Давр харажатлари. 2.1. Сотиш харажатлари. 2.2. Маъмурий харажатлар. 2.3. Бошқа операция харажатлари. 3. Келгуси давр харажатлари. 4. Асосий бўлмаган фаолиятга доир харажатлар. 5. Молиявий фаолиятга доир харажатлар. 6. Фавқуллотда харажатлар.	
5. Ялпи даромад.		7. Жами харажатлар суммаси.	
		8. Солиқ тўлангунча фойда. 9. Ялпи даромад солиғи. 10. Мол мулк солиғи. 11. Соф фойда.	
Баланс		Баланс (7+8+11)	

Техник-иқтисодий ҳисоб китоб усулидан балансдаги кўрсаткичларни аниқлашда кенг фойдаланиш мумкин ва фойдани алоҳида турларини аниқлашда ишлатилади. 1999 йил 5 февралдаги Вазирлар Маҳкамасининг 54 сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ умумий овқатланиш корхоналарининг фойдасининг ҳисоб китоб қилиш усули 20.2. параграфда ёритилган.

Безарарлик нуқтасини аниқлаш орқали фойдага таъсир қилувчи омилларнинг таъсири остида қанча миқдорда соф фойдага эришиш мумкинлиги аниқланади. Унинг учун қуйидаги формулалардан фойдаланиш мумкин.

$$1. \quad БН = \frac{ДХ}{1 - \frac{УХ}{УОУТА}};$$

бунда: ДХ – доимий харажатлар (муомала ва ишлаб чиқариш харажатларини) ўзгармас қисми;

УОУТА – Умумий овқатланиш корхоналарининг умумий товар айланмаси,

У_х Умумий овқатланиш корхонасини ўзгарувчан харажатлари

$$2. \quad БН = \frac{\frac{ДХ \cdot 100}{Д \cdot 100}}{\frac{УОУТА}{УХ}};$$

бунда Д – даромадлар.

$$БН = \frac{УОУТА \cdot ДХ}{УОУТА - УХ}.$$

Эластиклик коэффициенти фойдага таъсир қилувчи омилнинг 1 % ўзгариши фойдани қанча фоизга ўзгаришига олиб келишини кўрсатади. Ушбу кўрсаткич ўтган йиллар маълумотларини таҳлил қилиш орқали ҳисоб-китоб қилинади ва режалаштирилган йилга таъсир қилувчи омилни ўзгариш

миқдориға коэффициентни қўлайтириш орқали фойдани ўзгариш даражаси аниқланади.

Эластиклик коэффициентини умумий кўриниши қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$K_y = \frac{\Delta Y \cdot 100}{Y} : \frac{\Delta X \cdot 100}{X} = \frac{\Delta Y}{\Delta X} \cdot \frac{X}{Y}$$

Бунда: y - фойданинг миқдори;

X - таъсир қилувчи омилнинг миқдори.

Фойданинг ўзгариш миқдори « ΔY » унга таъсир қилувчи омилнинг « ΔX » ўзгариш миқдориға нисбатан қандай даражада ўзгаришини кўрсатади. Уни ҳисоблаш учун корреляцион тенгламадан фойдаланиш мумкин. Агар боғлиқлик тўғри чизикли бўлса,

$y = a + vx$, унда $K_y = v \cdot \frac{X}{Y}$; « v » - регрессия коэффициенти, уни юқорида

келтирилган тенгламани ечиш орқали аниқлаш мумкин бўлади.

Фойдани режалаштиришда иқтисодий математик усуллардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин бўлади. Агар унинг учун етарли маълумотлар мавжуд бўлса. Масалан кўп факторли регрессион моделлардан фойдаланиш мумкин.

Фойдани миқдори аниқлангандан кейин рентабеллик кўрсаткичи аниқланади.

Амалиётда рентабеллик асосан фойда суммасини 100 қўлайтириб, Умумий овқатланиш корхонасини умумий товар айланмасига бўлиш билан аниқланади.

Ушбу кўрсаткич билан бир қаторда фойдани ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига нисбатан; корхонанинг даромадига нисбатан; иш ҳақиға нисбатан ва ҳ.к. нисбатан аниқлаш ҳам мумкин.

Таянч иборалар: товар айланмаси, қиймат, баҳо, устама, ялли даромад, товарларни сотишдан олинган даромад, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадлар, фавқулотдаги даромадлар, фойда, рентабеллик, режа, режалаштириш, протип, безарафлик

нуктаси, эластиклик коэффициенти, баланс, ҳаражатлар, даромадлар, самарадорлик.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Даромадлар тушунчаси моҳиятини ёритиб беринг.
2. Умумий овқатланишнинг даромадини таърифини айтинг.
3. Умумий овқатланишнинг даромадига қандай тарифлар берилган?
4. Нега умумий овқатланиш корхонасининг даромади уни фаолиятининг баҳоси дейилади?
5. Умумий овқатланишнинг даромадлари қандай йўналишларда ишлатилади?
6. Даромадларни қандай турларини биласиз ва улар таркибига нималар киради?
7. Даромадларни таҳлил қилишни вазифаларини айтинг.
8. Даромадларни таҳлил қилишда қандай маълумотлардан фойдаланилади?
9. Даромадларни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар аниқланади?
10. Даромадларга қандай омиллар таъсир қилади?
11. Даромадлар қандай режалаштирилади?
12. Фойдани режалаштириш ва прогнозлашни аҳамиятини ёритиб беринг.
13. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда қандай маълумотлардан фойдаланилади.
14. Фойда ва рентабелликни режалаштиришни мақсади нималардан иборат?
15. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда қандай вазифалар ҳал қилинади?
16. Фойдани режалаштиришда қандай усуллардан фойдаланилади?
17. Фойдани режалаштиришда тузиладиган баланс мазмунини ёритиб беринг.
18. Техник-иқтисодий ҳисоблар усули қандай ва қайси ҳолда ишлатилади?
19. Безарарлик нуктаси қандай аниқланади?
20. Эластиклик коэффициентини моҳиятини ёритинг.

20.Боб. Умумий овқатланиш корхоналарида солиққа тортиш тизими.

Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш корхоналарини солиққа тортиш масаласини кўриб чиқадиган бўлсак. Олдимизга бир қанча саволларни кўямиз: Умумий овқатланиш корхоналари қандай турдаги солиқларни тўлайди? солиқ тўлаш муддатлари қачон? солиқ ҳисоботлари қачон топширилади? солиқ мажбуриятлари ва солиқ ҳуқуқлари қандай? қанақанги турдаги солиқ имтиёзлари мавжуд каби саволларга жавоб топиш зарур бўлади.

Умумий овқатланиш корхоналари томонидан қуйидаги солиқлар ва мажбурий тўловлар тўланади: Ягона солиқ тўловчи корхоналар учун Ягона солиқ тўлови, иш ҳаққидан Ягона ижтимоий тўлов (25%), Пенсия жамғармасига ажратмалар (6% иш ҳаққидан), Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи (иш ҳаққидан).

Ягона солиқ тўлови тизимига ўтмаган корхоналар умумбелгиланган тартибда солиқ тўлайдилар. Уларга қўшилган қиймат солиғи, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, мол-мулк солиғи белгиланган. Улар пенсия, йўл, мактаб таълимини ривожлантириш жамғармасига ажратмалар тўлашади.

Ўзбекистон Республикаси солиқ Кодексининг 352-моддасида Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари томонидан ягона солиқ тўловини қўллашнинг ўзига хос хусусиятлари келтирилган

Ўтган йил якунлари бўйича асосий (соҳа) фаолият тури савдо фаолияти ва умумий овқатланиш соҳасидаги фаолият бўлган юридик шахслар солиқ Кодексидида белгиланган тартибда ҳисобот йили бошидан бошлаб ягона солиқ тўловини тўлаши керак.

Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари сифатида рўйхатдан ўтказилган янги ташкил этилган юридик шахслар ягона солиқ тўловини давлат рўйхатидаки ўтказилган санадан эътиборан жорий йил тугагунига

кадар, 1 октябрдан кейин рўйхатдан ўтказилган юридик шахслар эса кейинги йил тугагунига қадар тўлайди.

Солиқ кодексининг 253-моддасига асосан турли солиқ солиш объектлари ва (ёки) ягона солиқ тўлови ставкалари белгиланган бир неча фаолият турлари билан шугулланадиган ягона солиқ тўловини тўловчилар шу фаолият турлари бўйича алоҳида-алоҳида ҳисоб юритишлари ҳамда солиқ тўловчиларнинг тегишли тоифалари учун белгиланган ставкалар бўйича ягона солиқ тўловини тўлашлари керак.

Ягона солиқ тўловини тўловчилар — юридик шахслар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари бўйича ижарага олинган ер участкалари учун бюджетга ижара ҳақи тўлашдан озод қилинади, умумбелгиланган солиқлар тўланадиган фаолият турларида фойдаланилаётган ер участкалари бундан мустасно.

(354-модданинг еттинчи қисми Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-241-сонли Қонуни таҳририда — ЎР ҚХГ, 2009 й., 52-сон, 556-модда)

Ягона солиқ тўловчи умумий овқатланиш корхоналари учун Ялпи тушум солиқ солиш объекти ҳисобланади.

Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ялпи тушум - товар айланмасидир.

Солиқ Кодексининг 355 моддасига асосан қуйидагиларга солиқ солиш объекти сифатида қаралмайди:

1) устав фондига (устав капиталига) олинган хиссалар, шу жумладан акцияларни (улушларни) жойлаштириш баҳосининг уларнинг номинал қийматидан (дастлабки миқдоридан) ортиқ суммаси, оддий ширкат шартномаси бўйича биргаликдаги фаолиятни амалга ошириш учун бирлаштириладиган маблағлар;

2) муассислар (иштирокчилар) таркибидан чиқиладиганда (чиқариладиганда), шунингдек тугатиладиган юридик шахснинг мол-мулки

унинг муассислари (иштирокчилари) ўртасида тақсимланаётганда устав фондига (устав капиталига) ҳиссалар доирасида олинган маблағлар (мол-мулк ёки мулкӣ ҳуқуқлар);

3) шартнома муассислари (иштирокчилари) умумий мулкидаги ҳиссаси қайтариб берилган ёки бундай мол-мулк бўлинган тақдирда, оддий ширкат шартномаси шериги (иштирокчиси) томонидан ҳиссаси миқдоридан олинган маблағлар (мол-мулк ёки мулкӣ ҳуқуқлар);

4) реализация қилинадиган товарлар (ишлар, хизматлар) учун олдиндан ҳақ тўлаш (бўнак) тариқасида бошқа шахслардан олинган маблағлар (мол-мулк ёки мулкӣ ҳуқуқлар);

5) мулк ҳуқуқи уларга ўтган пайтга қадар мажбуриятларни қонун ҳужжатларига мувофиқ таъминлаш сифатида гаров ёки закат тарзида олинган маблағлар (мол-мулк ёки мулкӣ ҳуқуқлар);

6) бюджетдан берилган субсидиялар;

7) агар маблағларни (мол-мулкни ёки мулкӣ ҳуқуқларни) ўтказиш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш Ўзбекистон Республикаси Президенти ёки Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори асосида амалга оширилса, текин олинган маблағлар (мол-мулк ёки мулкӣ ҳуқуқлар), ишлар ва хизматлар;

8) олинган грантлар ва инсонпарварлик ёрдами;

(355-модда тўртинчи қисмининг 8-банди Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-241-сонли Қонуни таҳририда— ЎР ҚХТ, 2009 й., 52-сон, 556-модда)

(355-модда тўртинчи қисмининг 9-банди Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-241-сонли Қонунига асосан чиқарилган — ЎР ҚХТ, 2009 й., 52-сон, 556-модда)

10) суғурта шартномалари бўйича суғурта товони (суғурта суммаси) тариқасида олинган маблағлар;

11) воситачига ёки бошқа ишончли вакилга воситачилик, товширик шартномаси ёки воситачилик хизматларини кўрсатишга оид бошқа шартнома

бўйича мажбуриятларни бажариш муносабати билан, шунингдек комитент ёхуд бошқа топшириқ берувчи учун воситачи ёки бошқа ишончли вакил томонидан қилинган харажатларни қоплаш ҳисобига келиб тушган мол-мулк (ҳақ тўлови бундан мустасно);

(355-модда тўртинчи қисмининг 11-банди Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-241-сонли Қонуни таҳририда -- ЎР ҚХТ, 2009 й., 52-сон, 556-модда)

12) объект қийматининг ижарага берувчи (лизинг берувчи) томонидан олинган ижара (лизинг) тўловининг бир қисми тарзида қопланиши;

13) телекоммуникациялар тармоқларида тезкор-қидирув тадбирлари тизимининг текин олинган техник воситалари, шунингдек мазкур воситалардан фойдаланишга ва уларга хизмат кўрсатишга доир хизматлар;

14) ихтиёрий тугатилаётган тадбиркорлик субъектининг муассисларидан (иштирокчиларидан) унинг мажбуриятларини бажариш учун олинган маблағлар. Ихтиёрий тугатиш қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тугалланмаган ёки тугатиш тартиб-таомили тугатилган ва фаолият қайта тикланган тақдирда ушбу маблағлар солиқ солиш объектига киритилади ва уларга солиқ солиниши лозим;

(355-модда тўртинчи қисмининг 14-банди Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-241-сонли Қонуни таҳририда -- ЎР ҚХТ, 2009 й., 52-сон, 556-модда)

15) инвестор билан давлат мулкани бошқариш бўйича ваколатли давлат органи ўртасида тузилган шартномага мувофиқ инвестиция мажбуриятлари сифатида киритилаётган мол-мулк.

Балансининг валюта моддаларини қайта баҳолаш чоғида курсдаги ижобий ва салбий фарқлар ўртасидаги сальдо солиқ солиш объекти ҳисобланади. Салбий курс фарқи суммаси ижобий курс фарқи суммасидан ортиқ бўлган тақдирда ошиб кетган сумма ягона солиқ тўловини ҳисоблаб чиқаришда солиқ солинадиган базани камайтирмайди.

Ягона солиқ тўловини тўлашдан ногиронларнинг жамоат бирлашмалари, «Нуроний» жамғармаси ва «Ўзбекистон чернобилчилари» ассоциацияси мулкида бўлган, ишловчилари умумий сонининг камида 50 фоизини ногиронлар, 1941—1945 йиллардаги уруш ва меҳнат fronti фахрийлари ташкил этадиган юридик шахслар озод килинади, бундан савдо, воситачилик, таъминот-сотиш ва тайёрлов фаолияти ҳамда лотереялар ташкил этиш фаолияти билан шуғулланувчи юридик шахслар мустасно. Ушбу имтиёзни олиш ҳукуки белгиланаётганда ходимларнинг умумий сонига шундан бўлган ходимлар киритилади.

Умумий овқатланиш корхоналари учун календарь йил солиқ давридир.

Ҳисобот даври қуйидагилардир:

микрофирмалар ва кичик корхоналар учун — йил чораги;

микрофирмалар ва кичик корхоналар жумласига кирмайдиган солиқ тўловчилар учун — бир ой;

(359-модданинг иккинчи қисми Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-241-сонли Қонуни таҳририда— ЎР ҚХТ, 2009 й., 52-сон, 556-модда)

Ягона солиқ тўловини ҳисоблаб чиқариш, унинг ҳисоб-китобларини тақдим этиш ва уни тўлаш тартиби

Ягона солиқ тўлови солиқ солинадиган базадан ва белгиланган ставкалардан келиб чиққан ҳолда ҳисоблаб чиқарилади.

Қўшилган қиймат солиғи тўловчилар учун ягона солиқ тўлови суммаси бюджетга тўланиши лозим бўлган қўшилган қиймат солиғи суммасига, лекин ягона солиқ тўлови суммасининг 50 фоизидан кўп бўлмаган миқдорга камайтирилади.

Қўшилган қиймат солиғини ихтиёрый равишда тўлашга календарь йил бошидан эътиборан ўтмаган тўловчилар ягона солиқ тўлови суммасини қўшилган қиймат солиғи ҳисоблаб чиқарилган ҳисобот даврига тўғри келадиган суммага камайтиради.

Ягона солиқ тўловининг ҳисоб-китоби солиқ бўйича ҳисобга олиш жойидаги давлат солиқ хизмати органига ортиб борувчи яқун билан:

микрофирмалар ва кичик корхоналар томонидан — йилнинг ҳар чорагида ҳисобот давридан кейинги ойнинг 25-кунидан кечиктирмай, йил яқунлари бўйича эса йиллик молиявий ҳисобот топшириладиган муддатда;

микрофирмалар ва кичик корхоналар жумласига кирмайдиган корхоналар томонидан — ҳар ойда ҳисобот давридан кейинги ойнинг 25-кунидан кечиктирмай, йил яқунлари бўйича эса йиллик молиявий ҳисобот топшириладиган муддатда тақдим этилади.

Ягона солиқ тўловини тўлаш ҳисоб-китобни тақдим этиш муддатидан кечиктирмай амалга оширилиши шарт.

Солиқни ҳисобга олиш

Юридик шахслар — Ўзбекистон Республикаси резидентлари томонидан Ўзбекистон Республикасидан ташқарида олинган тушум солиқ тўловчининг ялпи тушумига тўлиқ миқдорда қўшилади.

Ўзбекистон Республикасидан ташқарида тўланган фойда солиғининг суммаси Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ юридик шахслар томонидан Ўзбекистон Республикасида ягона солиқ тўловини тўлаш чоғида ҳисобга олинади.

Тўлов хабарномаси, чет давлат солиқ органининг маълумотномаси ёки чет элда солиқ тўланганлигини тўғрисида тасдиқловчи маълумот бошқа ҳужжат чет элда тўланган фойда солиғининг суммасини ҳисобга олиш учун асос бўлади.

Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари, шу жумладан микрофирмалар ва кичик корхоналар учун соддалаштирилган тартибда ягона солиқ тўлови жорий қилинган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 25 декабрдаги ПҚ-1887-сон қарори 9-2-иловасига асосан савдо ва умумий овқатланиш корхоналари, шу жумладан микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови ставкалари қуйидагича белгиланган.

20.1-жадвал

Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари, шу жумладан микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови

СТАВКАЛАРИ

№	Тўловчилик	Солиқ ставкалари, солиқ солинадиган базага нисбатан фоизда
1.	Умумий овқатланиш корхоналари	10
	улардан:	
	умумий таълим мактаблари, мактаб-интернатлар, ўрта махсус, касб ҳунар ва олий ўқув юртлари ва хизмат кўрсатувчи ихтисослашган умумий овқатланиш корхоналари	8
2	Куйидаги жойларда жойлашган чакана савдо корхоналари (4-бандда кўрсатилганлардан ташқари):	
	аҳоли сони 100 минг ва ундан кўп кишидан иборат шаҳарларда	4
	Бошқа аҳоли пунктларида	2
	Бориш қийин бўлган ва тоғли туманларда	1
3	Улгуржи савдо корхоналари (5-бандда кўрсатилганлардан ташқари):	5
4	"Шаробсавдо" ихтисослашган ҳудудий базалари ва улгуржи товар обороти бўйича	5
5	Куйидаги жойларда жойлашган улгуржи ва чакана дорихона ташкилотлари:	
	аҳоли сони 100 минг ва ундан кўп кишидан иборат шаҳарларда	3
	Бошқа аҳоли пунктларида	2
	Бориш қийин бўлган ва тоғли туманларда	1
6.	1-5 бандларда кўрсатилган корхоналар учун пластик карточкалар қўллаб тўланган ҳолда кўрсатилган хизматлар ҳажми бўйича	белгиланган ставка 10 фойизга камайтирилади

Изоҳ: Агар чакана савдо корхоналари мустақил юридик шахс ҳисобланмайдиган ва ягона солиқ тўловининг турли ставкалари белгиланган турли аҳоли пунктларида жойлашган бир нечта савдо шахобчаларига эга бўлса, улар ҳар бир савдо шахобчаси бўйича товар айланишининг алоҳида-алоҳида ҳисобини юритишлари ҳамда мазкур аҳоли пунктлари учун белгиланган ставкалар бўйича ягона солиқ тўловини тўлашлари лозим.

20.1 жадвал маълумотларидан кўринадики умумий овқатланиш корхоналари учун ягона долик тўлови ставкаси 10 фоизни, умумий таълим мактаблари, мактаб-интернатлар, ўрта махсус, касб хунар ва олий ўқув юр்தларига хизмат кўрсатувчи ихтисослашган умумий овқатланиш корхоналари 8 фоизни, аҳоли сони 100 минг кишидан иборат шаҳарларда 4 фоизни, бошқа аҳоли пунктларида (туманларда) 2 фоизни, бориш қийин булган ва тоғли туманларда 1 фоизни ташкил қилади. Улгуржи савдо фаолияти билан шуғулланувчи корхоналар солиқ солинадиган базадан 5 фоизли ставка бўйича солиқ тўловини амалга оширишади. “Шаробсавдо” ихтисослаштирилган ҳудудий базалари чакана ва улгуржи товар обороти бўйича 5 фоиз ставкаси бўйича солиқ тўлашади.

Агарда савдо ва умумий овқатланиш корхоналари томонидан пластик карталарни қўллаган ҳолда амалга оширилган бўлса солиқ ставкаси 10 фоизга камайтирилади.

Ушбу ҳолатларни инобатга олган ҳолда. Ягона солиқ тўловчи корхона мисолида кўрамит. Мисол:

Самарқанд шаҳрида жойлашган ягона солиқ тўловчиси бўлган умумий овқатланиш корхонасининг 2013 йилнинг 1 чорагида (январ, феврал ва март) товар айланмаси (тушуми) 48 млн. сўм, шундан пластик қўллаган ҳолда савдо ва хизматлар ҳажми 14 млн. сўм бўлган. Ушбу корхона канча миқдорда ягона солиқ тўлайди?

Демак 20.1 жадвал маълумотларига асосан корхона 10 фоизли ставка билан ягона солиқ тўлайди ва 14 млн. сўмлик пластик карта орқали хизматлар 9 фоизли ставка билан ҳисобланади.

$$48\ 000\ 000 - 14\ 000\ 000 = 34\ 000\ 000$$

$$34\ 000\ 000 \times 0,10 = 3\ 400\ 000$$

$$14\ 000\ 000 \times 0,09 = 1\ 260\ 000$$

Биринчи чоракда корхона томонидан жами (3400 000+1260 000) 4 660 000 сўм ягона солиқ тўловини тўлайди.

Ушбу ҳисоб китобларни қуйидаги солиқ бланкаси орқали тўлдирилади:

20.2-жадвал

СТИР

Ягона солиқ тўлови ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Сатр коди	Жами	шу жумладан, ягона солиқ тўлови тўловчиси тўғрисидаги маълумотда кўрсатилган фаолият турлари бўйича (01-варақ)					
			асосий фаолият тури - 1	2	3	4	5	6
Товарлар (ишлар, хизматлар)ни реализация қилишдан соф тушум	10	48 000 000,00	48 000 000,00					
Фаолият турлари бўйича тушумнинг товарлар (ишлар, хизматлар)ни реализация қилишдан жами тушумдаги салмоғи, фоизда	20	100,00	100,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Товарларни таннархидан паст нархларда реализация қилишдан ва текинга беришдан кўрилган зарарлар*	25	0,00	0,00					
Давлатнинг кўчмас мулкдан фойдаланганлик учун белгиланган ижара ҳақининг энг кам ставкалари асосида ҳисоблаб чиқарилган ижара ҳақи суммасининг шартномада белгиланган ижара ҳақи суммасидан ошган қисми (Ягона солиқ тўлови ҳисоб-китоби 1-иловасининг 060-сатри)	26			X	X	X	X	X
Бошқа даромадлар (Ягона солиқ тўлови ҳисоб-китоби 2-иловасининг 010-сатри)	30			X	X	X	X	X
Солиқ солинадиган ялпи тушум (010-сатр + 025-сатр + 026-сатр + 030-сатр)	40	48 000 000,00	48 000 000,00					
Имтиёзлар - жами (0501-сатр + 0502-сатр)	50	0,00	0,00					
шу жумладан:								
солиқ солиш объекти сифатида қаралмайдиган даромадлар (Ягона солиқ тўлови ҳисоб-китоби 3-иловасининг 010-сатри)	501			X	X	X	X	X
солиқ солинадиган ялпи тушумнинг камайтирилиши (Ягона солиқ тўлови ҳисоб-китоби 4-иловасининг 010-сатри)	502	0,00	0,00					

Солиқ солинадиган база - жами (040-сатр – 050-сатр)	60	48 000 000,00	48 000 000,00						
шу жумладан:									
пластик карточкалар қўлланиб тўланган кўрсатилган хизматлар ҳажмидан олинган тушум	601	14 000 000,00	14 000 000,00						
0601-сатрдаги тушум									
чегирилган ҳолдаги солиқ солинадиган база (060-сатр – 0601-сатр)	602	34 000 000,00	34 000 000,00						
Ягона солиқ тўловининг белгиланган ставкаси	70	X	10,00						
Ягона солиқ тўловининг тузатиш киритилган ставкаси:	80	X							
экспорт қилувчи корхоналар учун экспорт улушига нисбатан, % да (Ягона солиқ тўлови ҳисоб-китоби 6-иловасининг 060-сатри)	801	X	10,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
хизматлар кўрсатиш соҳаси корхоналари учун пластик карточкалар қўлланиб тўланган кўрсатилган хизматлар ҳажмидан олинган тушумга нисбатан, фондда [0801-сатр - (0801-сатр x 10%)] ёки [070-сатр - (070-сатр x 10%)]	802	X	9,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Ягона солиқ тўлови суммаси – жами (0801-сатр + 0902-сатр)	90	4 660 000,00	4 660 000,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
шу жумладан, ҳисобланган:									
0601-сатрда кўрсатилган тушумдан (0601-сатр x 0802-сатр)	901	1 260 000,00	1 260 000,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
0602-сатрда кўрсатилган тушумдан (0602-сатр x 0801-сатр) ёки (0602-сатр x 070-сатр)	902	3 400 000,00	3 400 000,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Бюджетга тўланиши лозим бўлган қўшилган қиймат солиғи суммаси (Қўшилган қиймат солиғи ҳисоб-китобининг 050-сатри)	100	0,00	X	X	X	X	X	X	X
Ягона солиқ тўлови суммасини камайтирадиган қўшилган қиймат солиғи суммаси (100-сатр, бироқ 090-сатр x 50 фоиздан кўп эмас)	110	0,00	X	X	X	X	X	X	X

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ ҳисобга олинадиган, Ўзбекистон Республикасидан ташқарида тўланган юридик шахслардан олинадиган фойда солигининг суммаси (Ягона солиқ тўлови ҳисоб-китоби 7-иловасининг 090-сатри)	115	0,00	X	X	X	X	X	X
Ҳисоб-китоб бўйича ҳисобланган ягона солиқ тўлови суммаси (090-сатр –110-сатр – 115-сатр)	120	4 660 000,00	X	X	X	X	X	X
Ўзбекистон ёшларининг "Қамолот" ижтимоий ҳаракатини ривожлантириш жамғармасига ажратмалар чет-тирилган ҳолдаги ягона солиқ тўлови суммаси [120-сатр – (120-сатр x 8%)]	130	4 660 000,00	X	X	X	X	X	X
Аввалги давр учун ҳисоб-китоб бўйича ягона солиқ тўловининг ҳисобланган суммаси (аввалги ҳисобот даври учун ЯСТ ҳисоб-китобининг 130-сатри)	140	0,00	X	X	X	X	X	X
Умумбелгиланган солиқлар бўйича қайта ҳисоб-китоб қилишдаги қўшимча тўланадиган ягона солиқ тўлови	150	0,00	X	X	X	X	X	X
Ўзбекистон ёшларининг "Қамолот" ижтимоий ҳаракатини ривожлантириш жамғармасига ўтказиладиган ягона солиқ тўлови суммаси (120-сатр –130-сатр)	160	0,00	X	X	X	X	X	X
Қўшимча ҳисобланган ЯСТ суммаси	170		X	X	X	X	X	X
Ўзбекистон Республикасидан ташқарида олинган дивиденд ва фоиз кўринишидаги даромадлар бўйича Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи бўйича қўшимча суммаси (Ягона солиқ тўлови ҳисоб-китоби 8-иловасининг 060-сатри + 120-сатри)	175		X	X	X	X	X	X
Ҳисобот даври учун тўланиши лозим (130-сатр)	180	4 660 000,00	X	X	X	X	X	X

+ 150-сатр + 170-сатр + 175-сатр)								
шу жумладан:								
Чоракнинг биринчи ойи охирига	1801		X	X	X	X	X	X
Чоракнинг иккинчи ойи охирига	1802		X	X	X	X	X	X
Чоракнинг учинчи ойи охирига	1803		X	X	X	X	X	X

(*) экология, соғломлаштириш ҳамда хайрия жамғармаларига, маданият, соғлиқни сақлаш, меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, jisмоний тарбия ва спорт, таълим муассасаларига текинга товарларни беришдан олинган зарарлар бундан мустасно. Бунда баҳолари (тарифлари) давлат томонидан тартибга солиниши назарда тутилган товарлар учун реализация қилишдан олинмаган тушум белгиланган баҳолардан (тарифлардан) келиб чиққан ҳолда аниқланади. (***) 026-сатр мол-мулкни ижарага беришдан даромадлари суммаси товарлар (ишлар, хизматлар)ни реализациясидан олинган даромадлар умумий суммасида устун бўлган солиқ тўловчилар томонидан тўлдирилади. Изоҳ: 1. Агар ягона солиқ тўлови тўловчилари мустақил юридик шахс ҳисобланмайдиган ва ягона солиқ тўловининг турли ставкалари белгиланган турли аҳоли пунктларида жойлашган бир нечта тургун савдо шохобчаларига эга бўлса, унда ягона солиқ тўлови ҳисоб-китобига қўшимча устунлар киритилиб, улар асосий рақам устига қўшимча рақам қўйиш билан белгиланади (11, 12, 13, 21, 22, 23 ва х к). Бунда чакана савдо корхоналари бошқа даромадларини солиқ ҳисобига қўйилган жойдаги савдо шохобчаси устунда кўрсатадилар. 2. 070-сатрда амалга ошириладиган фаолият туридан келиб чиққан ҳолда ягона солиқ тўлови ставкаси кўрсатилади. 3. Қўшилган қиймат солиғи тўловчиси бўлмаган юридик шахслар 100 ва 110-сатрларда "0" қўядилар. 4. 130 ва 160-сатрлар Ўзбекистон ёшларининг "Камолот" ижтимоий ҳаракатини ривожлантириш жамғармасининг маҳаллий бўлимлари билан ўзаро қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги шартномалар тузган солиқ тўловчилар (савдо ва умумий оқатланиш корхоналари ва лотереялар ташкил қилиш бўйича фаолиятни амалга ошириш доирасидаги юридик шахслар бундан мустасно) томонидан тўлдирилади. 5. 1801-1803-сатрлар микрофирма ва кичик корхоналар тоифасига кирмайдиган солиқ тўловчилар томонидан тўлдирилади.

Раҳбар

Бош бухгалтер

М.У.

Бундан ташқари савдо ва умумий оқатланиш корхоналарида ходимлар иш ҳақидан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар 2013 йилдан этиборан қуйидаги ставкаларда тўланади:

1. "Ягона ижтимоий тўлов" меҳнатга ҳақ тўлаш фондининг 25 фоиз миқдорида корхона исобидан тўланади.

2. Ишчи ва ходимларнинг иш ҳақи ҳисобидан пенсия жамғармасига ажратмалар 6 фоиз ставка бўйича (бевосита ходимлар ва ишчиларнинг ойлик иш ҳақидан)

3. Jicмоний шахслардан олинмаган даромад солиғи. Ушбу солиқ ставкалари қуйидаги жадвал асосида амалга оширилади.

Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ставкалари

Солиқ солинадиган даромад	Солиқ ставкалари
энг кам иш ҳақининг беш бараваригача миқдорда	даромад суммасидан 8 фоиз
энг кам иш ҳақининг беш бараваридан (+1 сўм) ўн бараваригача миқдорда	беш баравар миқдордан солиқ +энг кам иш ҳақи миқдорининг беш бараваридан ошадиган суммадан 16 фоиз
энг кам иш ҳақининг ўн бараваридан (+1 сўм) юқори миқдорда	ўн баравар миқдордан солиқ +энг кам иш ҳақи миқдорининг ўн бараваридан ошадиган суммадан 22 фоиз

Ушбу маълумотларни қуйидаги мисол орқали кўрсатиш мумкин.

1. Мисол: корхонада 1 ходимнинг ойлик иш ҳаққи 2013 йилнинг январ ойида 350 000 сўм килиб,
феврал ойида эса 680 000 сўм,
март ойида эса 1040 минг сўм килиб белгиланди.

Ушбу ҳолатда солиқлар ва мажбурий ажратмалар миқдори қанча бўлади? Юқорида ёритиб ўтганимиздек биринчи ўринда ягона ижтимоий тўлов (ЯИТ) суммаси меҳнат ҳаққи фонднинг 25 фоизи, ушбу ажратма ходимнинг бевосита иш ҳаққи ҳисобидан эмас, балки корхона ва ташкилотларнинг ҳисобидан тўланади.

Январ $350\,000 \times 0,25 = 87\,500$ сўм

Феврал $680\,000 \times 0,25 = 170\,000$ сўм

Март $1040\,000 \times 0,25 = 260\,000$ сўм

Жами: 517 500 сўм

Демак ушбу ҳолат бўйича уч ойда корхона томонидан 1 ишчига ЯИТ жамғармасига жами 517 500 сўм тўлаши керак.

6 фоизли ставка бўйича бевосита ишчи ходимнинг ойлик иш ҳаққидан

Январ $350\,000 \times 0,06 = 21\,000$ сўм

Феврал $680\,000 \times 0,06 = 40\,800$ сўм

Март 1040 000x0,06=62 400 сўм

Жами:124 200 сўм

Ушбу ҳисоб китоблар қуйидаги солиқ бланкасида тўлдирилади

20.4-жадвал

Ягона ижтимоий тўлов ва фуқароларнинг бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига суғурта бадаллари ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Сатр коди	Ягона ижтимоий тўлов			Фуқароларнинг бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига суғурта бадаллари
		Жами	шу жумладан:		
			умумбелгиланган тартибдаги ставка бўйича	имтиёзли ставка бўйича ^А	
1	2	3	4	5	6
Меҳнатга ҳақ тўлаш тарзидаги даромадлар (Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 172-моддаси)	010		2 070 000,0		2 070 000,0
Ўзбекистон Республикаси ҳудудда яшаш учун чет эллик ходимларни берни бўйича хизматлар кўрсатиш шартномасига мувофиқ юридик шахс - Ўзбекистон Республикаси норезидентига тўланадиган чет эллик ходимларнинг даромадлари (**)	011			x	x
Ягона ижтимоий тўлов ҳисобланмайдиган тўлов турлари (ҳисоб-китобга 1-илованинг 010-сатри) Фуқароларнинг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадаллари ҳисобланмайдиган тўлов турлари (ҳисоб-китобга 2-илованинг 010-сатри)	020		2 070 000,0		2 070 000,0
Солиқ солинадиган база: (010-сатр + 011-сатр – 020-сатр)	030		2 070 000,0		2 070 000,0
чорақнинг биринчи ойи охирига	0301		350 000,0		x
чорақнинг иккинчи ойи охирига	0302		1 030 000,0		x
чорақнинг учинчи ойи охирига	0303		2 070 000,0		x
Ижтимоий жамғармаларга мажбурий тўловлар ставкаси, %	040	x	25,0		6,0
Ижтимоий жамғармаларга ҳисобланган мажбурий тўловлар суммаси (030-сатр x 040-сатр), шу жумладан:	050		517 500,0		124 200,0
чорақнинг биринчи ойида	0501		87 500,0		x
чорақнинг иккинчи ойида	0502		257 500,0		x
чорақнинг учинчи ойида	0503		517 500,0		x

Ҳисобот даври учун яқома ижтимоий туловнинг қўшимча ҳисобланган суммаси (ЯИТ ҳисоб-китобига 3-илованинг 090-сатри), шу жумладан:	060		0,0	x	x
чорақнинг биринчи ойи учун (ЯИТ ҳисоб-китобига 3- илованинг 0901-сатри)	0601		0,0	x	x
чорақнинг иккинчи ойи учун (ЯИТ ҳисоб-китобига 3- илованинг 0902-сатри)	0602		0,0	x	x
чорақнинг учинчи ойи учун (ЯИТ ҳисоб-китобига 3- илованинг 0903-сатри)	0603		0,0	x	x
Ҳисобот даврида туланиши лозим (050-сатр + 060-сатр), шу жумладан:	070		517 500,0		124 200,0
чорақнинг биринчи ойи учун (0501-сатр + 0601-сатр)	0701		87 500,0		x
чорақнинг иккинчи ойи учун (0502-сатр + 0602-сатр)	0702		257 500,0		x
чорақнинг учинчи ойи учун (0503-сатр + 0603-сатр)	0703		517 500,0		x

Изоҳ: *) Иختиссолаштирилган цехлар, участкалар ва корхоналарда ишловчи ногиронлар меҳнатидан фойдаланувчи юридик шахслар томонидан имтиёзли ставка қўлланилганда тўлдирилади. **) 011-сатрда чет эллик ходимларга тўланган, тасдиқловчи ҳужжатлар мавжуд бўлган, бироқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ишлаш учун чет эллик ходимларни бериш бўйича хизматлар кўрсатиш шартномасига доир харажатлар, умумий суммасининг 90 фоиздан кам бўлмаган даромадлар кўрсатилади.

Раҳбар

Били ҳисобчи

М.Ў.

Жисмоний шахсларнинг иш ҳақи ҳисобидан даромад солигини ҳисоблашда 20.3 жадвал маълумотлари асосида ҳисобланади.

Энг кам иш ҳақи 2013 йилнинг январ (феврал ва март ойларида ҳам) ойида 79590 сўм бўлгани учун унинг беш баравари 397950 сўм бўлади ($79590 \times 5 = 397950 \geq 350000$), январ ойида ходимнинг иш ҳақи энг кам иш ҳақининг 5 бараваридан кўп бўлмаганлиги сабабли 8 фоизли ставка бўйича солиққа тортилади. $350000 \times 0,08 = 28000$ сўм. Бунда 1% жаҳсий жамғариб бориладиган пенсия фондига (ШЖБПФ), қолган 7 фоизи эса бюджетга ажратилади (яъни 1%- 3500 сўм ШЖБПФга, 7% -24500 сўм бюджетга, қолган ойларда ҳам 1% ажратилади)

Феврал ойида иш ҳақидан даромад солиғини ҳисобласак, жами иш ҳаққи 680 000 сўм бўлганлиги сабабли энг кам иш ҳаққининг 5 бараваригача бўлган қисмидан 8 фоиз ҳисобланади

$$397950 \times 0,08 = 31836 \text{ сум,}$$

Энг кам иш ҳаққининг 5 бараваридан то ўн бараваригача 16 фоиз ҳисобланади:

$$680000 - 397950 = 282050,$$

$$282050 \times 0,16 = 45128 \text{ сум,}$$

Феврал ойида жами 76964 сўм даромад солиғи ҳисобланиб, бундан ШЖБПФга 6800 сум, бюджетга 70164 сум ажратилади.

Март ойининг даромад солиғи қуйидагича: ойлик иш ҳаққи 1040 000 (энг кам иш ҳаққининг 10 бараваридан юқори) сўм бўлганлиги сабабли энг кам иш ҳаққининг 5 бараваридан 8 фоиз,

$$397950 * 8\% = 31836 \text{ сум,}$$

5 баравардан то 10 бараваригача бўлган қисмидан 16 фоиз ҳисобланади.

$$79590 \times 10 = 795900$$

$$795900 \times 0,16 = 127344 \text{ сум}$$

Энг кам иш ҳаққининг 10 бараваридан юқори қисмидан 22 фоиз ҳисобланади

$$1040000 - 795900 = 244100$$

$$244100 \times 0,22 = 53702 \text{ сум}$$

Март ойида жами: 212882 сум бўлиб, шундан ШЖБПФга 10400 сўм, бюджетга (31836+127344+53702-10400=202482) 202482 сўм ҳисобланади.

Ушбу ҳисоб китобларни қуйидаги 20.5-жадвал асосида соддалаштирилган тартибда келтирамиз.

Иш ҳаққининг ҳисоб китоби

ҳисобот даври	иш ҳақи фонди	ШЖПФ	даромад солиғи	6% пенсия жамғармасига	қўлга оладиган пул суммаси
Январ	350000	3500	24500	21000	301000
Феврал	680000	6800	70164	40800	562236
Март	1040000	10400	202482	62400	764718
Жами	2070000	20700	297146	124200	1627954

Юқорида келтирган мисолимиздан кўринадикки 1 ходимга умумий овқатланиш корхонаси томонидан ҳисобланган жами 2070000 сўмдан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларга (25% ЯИТ ҳам) 959546 сўм тўловни амалга ошириши лозим.

Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари, микрофирма ва кичик корхоналар томонидан солиққа солиқ ҳисоботини топшириш чораклик бўлиб, чорак тугагандан сўнг биринчи ойнинг 25 санасидан кечиктирмасдан рўйхатдан ўтган тегишли солиқ инспекциясига солиқ ҳисоботларини топширадилар. Йиллик ҳисоботлар эса йил якунлангандан сўнг иккинчи ойнинг 15-санасидан (15-февралдан) кечиктирилмасдан топширишлари шарт.

Таянч нборалар: товар айланмаси, солиқ ҳисоботи, солиқ ставкаси, солиқ даври, ягона солиқ, иш ҳаққидан даромад солиғи, ягона ягона ижтимоий тўлов, пенсия жамғармасига ажратмалар, меҳнатта ҳақ тўлаш фонди, солиқ кодекси, бюджет параметрлари, солиқ имтиёзлари, солиқ солинадиган база,

Такрорлаш учун саволлар:

1. Умумий овқатланиш корхоналари учун солиқ даври канча вақт?
2. Қандай корхоналар ягона солиқ тўловини тўлашади?
3. Қандай корхоналар умумбелгилан тартибда солиқ тўлашади?
4. 2013 йилда умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ ставкаси неча фоиз?
5. Умумий овқатланиш корхоналари қанақанги солиқларни тўлайди?
6. Солиқ базаси деганда нимани тушунаси?
7. Қайси тушумлар солиқ базаси ҳисобланмайди?
8. Қандай ҳолатларда корхоналар ягона солиқ тўловидан озод қилинган?
9. Жисмоний шахслардан даромад солиғи қандай ҳисобланади?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисидаги Қонун. 1990 йил 31 октябр Ўзбекистон Олий Советининг Ведомостлари, 1990 йил №31-33.
2. Ўзбекистон Республикасида Мулкчилик тўғрисидаги Қонунга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 май Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993 йил, 5-сон.
3. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 19 ноябр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992 йил, 1-сон.
4. Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил, 27 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1997 йил, 2-сон.
5. «Хусусий корхоналар тўғрисида» Қонуни. 2003 й. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаш ахборотномаси 2004 йил 3-сон.
6. Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1991 йил 15 феврал (7 – май 1993 йил ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган). Ўзбекистон Республикаси тадбиркорлик тўғрисида Қонун ҳужжатлари. Тошкент «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1999 йил.
7. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кодекси.
8. Ўзбекистон Республикаси «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида» Қонун. 1991 йил 21 декабр. 1998 йил 29 августда ўзгартиришлар киритилган.
9. Банкротлик тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрел Қонуни. Халқ сўзи 2004 йил 2-июл.
10. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрел Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг ахборотномаси 1996 йил 5-6 сон.

11. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик ва табиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида» 1999 йил 14 апрел Қонуни. Халқ сўзи. 1999 йил, 29 апрел.
12. «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил, 24 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси 1999 йил, 1-сон.
13. Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 2000 йил, 25 май. Ўзбекистон Республикаси молиявий Қонунлари. 8-сон 2000.
14. Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил, 12 декабр Қонуни. Халқ сўзи 2003 йил 13 декабр.
15. Ўзбекистон республикаси «Оилавий тадбиркорлик тўғрисида» ги Қонуни. Халқ сўзи, 2012 йил, 27 апрель.
16. Ўзбекистон республикаси «Рақобат тўғрисида» ги Қонуни. Халқ сўзи, 2012 йил, 7 январь.
17. Ўзбекистон республикаси «Хусусий мулкни химоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларини кафолатлари тўғрисида» ги Қонуни. Халқ сўзи, 2012 йил, 25 сентябрь.
18. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент., Ўзбекистон, 1995.
19. Каримов И.А Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Т.: «Ўзбекистон». 2009.
20. Ўзбекистон савдо-саноат палатасини ташкил қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 7.07.2004 йил фармони.
21. «Ўзулгуржисавдоинвест уюшмаси тузилмасини ислоҳ қилиш ва фаолият самарадорлигини ошириш тўғрисида» ги Ўзбекистон

Республикаси Президентининг 2011 йил 30 мартдаги ПҚ-1514 – сонли қарори.

22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 мартдаги “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш Дастури тўғрисида” ги ПҚ-1754-сонли қарори.

23. «Ўзбекистон Республикасининг хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, 2012 йил 13 ноябрь.

24. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Бюджет параметрлари тўғрисида” ги 2012 йил 25 декабрдаги ПҚ-1887-сон-қарори

25. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низомни тасдиқлаш хақида» 1999 йил 5 феврал 54-сон қарори.

26. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низомга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида» ги 2003 йил 15 октябр 444 сон қарори.

27. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Бозорлар ва савдо комплекслари фаолиятини тартибга солишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги 2012 йил, 28 август, 253-сонли қарори.

28. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг « Ўзбекистон Республикасида чакана савдо қондаларига қўшимчалар киритиш тўғрисида» ги 2012 йил 1 февраль 25-сонли қарори.

29. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устивор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

Маҳкамасининг мажлисидаги “Бош мақсадимиз кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш” мавзусидаги маърузаси. 2013 йил 19 январь.

30. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2011 йилнинг асосий яқунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни иқтимоий-иқтисодий ривожлаштиришнинг устивор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги «2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқинга кўтарадиган йил бўлади» мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув кўлланма. - Т.: “Ўқитувчи” НМДУ, 2012й.

31. Ўзбекистон Республикасининг меҳнат ва аҳолини иқтимоий муҳофаза вазирининг 2010 йил 3 декабрдаги 193-К-сонли буйруҳи билан тасдиқланган (2012 йил 28 декабрь 76-Б-сон буйруҳи билан низомга ўзгартиришлар киритилган) “Иқтисодиётнинг айрим тармоқлари хўжалик юритувчи субъектлари учун ходимлар сони ва меҳнатга ҳақ тўлаш фонднинг энг кам меъёрларини аниқлаш тартиби тўғрисида Низом.”

32. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва Молия вазирлигининг “Ходимлар сони ва меҳнатга ҳақ тўлаш фонднинг энг кам меъёрлари жорий этилишини ҳисобга олган ҳолда солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш тартиби тўғрисида Низом”ни тасдиқлаш тўғрисидаги қарори. Қарор Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигидан 2011 йил 23 февраль кун 2200-сон билан рўйхатдан ўтказилган.

33. Абдукаримов Б.А. ва бошқалар «Қорхона иқтисодиёти». Дарслик, Тошкент «Фан», 2005.

34. Абдукаримов Б.А. «Ички савдо иқтисодиёти». Дарслик, Тошкент “Иқтисод-молия”, 2010.

35. Жўраев И. Самарқанд газетаси мухбири. «Кўча савдоси унга барҳам бериш вақти келмадими?». Самарқанд газетаси, 2012 йил 26 июль.

36. «Инструкция по статистике численности и заработной плате работающих по найму». Утверждена Постановлением Микмакроэкомстата Республики Узбекистан №33 от 26 октября 1998 г.
37. Йўлдошев Н.Қ. Савдо корхонаси иқтисоди, Ўқув кўлланма. Т.: ТДИУ, 2005.
38. Мухаммедов М.М., Абдукаримов Б.А., Алтинбаев Р.И., Кутбетдинов А.Т. Экономика торговли. Учебное пособие. Самарканд, 1998.
39. Пардаев М.Қ., Абдукаримов Б.А. Мехнат иқтисоди ва социологияси. Ўқув кўлланма. Самарканд, 2002.
40. Ёразов К.Б. «Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш». Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2004.
41. Фридман А.М. Экономика предприятий торговли и питания потребительского общества. Учебник. М.: «Дашков и К°», 2008.
42. Ходиев Б.Ю ва бошқалар. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролар жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир» ҳамда «Асосий вазифамиз – Ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир» номли маърузаларини ўрганиш бўйича Ўқув-услугий мажмуа. – Тошкент: Иқтисодиёт. – 2010.
43. Э.Н.Хаджаев, Р. Г. Юнусова, Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Тадбиркорлик ва бизнес асослари. Ўқув кўлланма. Самарканд Зарафшон. 1994.
44. Экономика общественного питания. Ефимова О.П., Минск: «Новое знание», 2008.
45. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси ва Самарканд вилоят статистика бошқармасининг маълумотлари.

Мундарижа

КИРИШ

- 13-боб Умумий оькатланиш ва уни ташкилий-иқтисодий таснифи**
- 13.1. Умумий оькатланишнинг моҳияти ва функциялари.
- 13.2. Умумий оькатланишнинг ижтимоий шакллари, таъкилий иқтисодий таснифи.
- 13.3. Умумий оькатланишнинг иқтисодиётда тўтган ўрни ва аҳамияти.
- 13.4. Умумий оькатланиш соҳасини ривожлантиришда хорижий давлатлар тажрибалари
- 14-боб Умумий оькатланиш корхоналари маҳсулоти ва товар айланмаси**
- 14.1. Умумий оькатланиш корхоналарининг айрим хажмий ва сифат кўрсаткичлари
- 14.2. Умумий оькатланиш корхоналарининг товар айланмаси ва маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг таҳлили
- 14.3. Умумий оькатланиш корхоналарида товар захираларининг хусусиятлари
- 14.4. Умумий оькатланиш корхоналарида товар айланishi режалаштириш ва ишлаб чиқариш дастури
- 14.5. Умумий оькатланиш корхоналарида хом ашё таъминоти ва маҳсулотлари баласи
- 15-боб Умумий оькатланиш корхоналарининг моддий ва молиявий ресурслари**
- 15.1. Асосий фондлар тушунчаси, таркиби ва баҳолавиши
- 15.2. Асосий фондларнинг кўрсаткичлари
- 15.3. Айланма фондлар (маблағлар) тушунчаси, ҳаракати ва аҳамияти
- 15.4. Молиявий ресурслар моҳияти ва уларни умумий оькатланиш корхоналари самарадорлигини оширишдаги аҳамияти
- 16-боб. Умумий оькатланиш корхоналари меҳнат ресурслари**
- 16.1. Умумий оькатланиш корхоналарида меҳнатни ижтимоий - иқтисодий моҳияти ва аҳамияти
- 16.2. Умумий оькатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини шаклланиши ва кўрсаткичлари
- 16.3. Умумий оькатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини таҳлили ва режалаштириш
- 17-боб Умумий оькатланиш корхоналари даромадлари**
- 17.1. Умумий оькатланиш корхоналари даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари
- 17.2. Умумий оькатланиш корхоналари даромадлари таҳлили
- 17.3. Умумий оькатланиш корхоналарининг даромадларини режалаштириш ва прогнозлаш
- 18-боб Умумий оькатланиш корхоналари ҳаражатлари**
- 18.1. Умумий оькатланиш корхоналари ҳаражатларининг моҳияти, табиати ва кўрсаткичлари
- 18.2. Умумий оькатланиш корхоналари ҳаражатларининг таснифи
- 18.3. Умумий оькатланиш корхоналари ҳаражатларига таъсир килувчи омиллар
- 18.4. Умумий оькатланиш корхоналари ҳаражатларини иқтисодий таҳлили
- 18.5. Умумий оькатланиш корхоналари ҳаражатларини режалаштириш
- 19-боб Умумий оькатланиш корхоналари фойдаси ва рентабеллик**
- 19.1. Фойда ва рентабелликнинг моҳияти ва аҳамияти

Илмий нашр

Барат–Али Абдукаримов
Қулмамат Жонузоқович Мирзаев
Тўлқин Сайидахмедович Шарипов
Ахрор Содикович Шералиев

Савдо иктисодиёти,
II қисм

умумий оққатланиш соҳасига бағишланади

(Хўжалик субъектлари раҳбарлари ва мутахассислари ҳамда
тадбиркорларга мўлжалланган ўқув қўлланма)

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти

Мухаррир: Н.Хошимова
Компьютерда саҳифаловчи: З.Артиков

700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Босишга руҳсат этилди 30.01.2013. Бичими 60×90^{1/16}
“PANDA Times uz” гарнитураси. Шартли босма табоғи 11,25.
Нашр босма табоғи 10,25 . Адади 200. Буюртма № 87,22.

ХС по ЭЗ и ИСАЛ и ПК матбаа бўлимида чоп этилди.
Манзил: Самарканд шаҳар, Зидкорлар кўчаси, 1-уй.

